

8

Focusing en de experiëntiële aspecten van psychotherapie

Ton Coffeng en Erwin Vlerick

- 1 Inleiding
- 2 De gestructureerde oefening van zes stappen
 - 2.1 Informatie vooraf
 - 2.2 De zes stappen
 - 2.3 Toepassingsgebieden van focusing
- 3 Focusing binnen psychotherapie
 - 3.1 Een flexibele aanpak van sturen en volgen
 - 3.2 Experiëntiële fasen en focusingsuggesties
- 4 Het gebruik van focusing bij verschillende problematieken
 - 4.1 Rouwtherapie
 - 4.2 Vroege rouw
 - 4.3 Trauma type I
 - 4.4 Trauma type II en dissociatie
- 5 Focussen met kinderen en adolescenten
 - 5.1 Luisteren naar het probleem
 - 5.2 Aandacht naar binnen laten gaan
 - 5.3 Het innerlijke verhaal tekenen, spelen of verwoorden
 - 5.4 Resoneren
 - 5.5 Vragen
 - 5.6 Ontvangen en contact houden met de verschuiving die er komt
- 6 Slotbespreking: wat draagt focussen bij aan het therapeutisch effect?
 - 6.1 Focusing maakt veranderingen zichtbaar
 - 6.2 Focussen geeft cliënten het stuur in handen
 - 6.3 Focusing versterkt het effect van technieken uit andere oriëntaties
 - 6.4 Empirisch onderzoek

1 Inleiding

Focusing (Nederlands: focussen) werd door Gendlin ontdekt bij het bestuderen van therapiefragmenten. Het viel hem op dat sommige cliënten af en toe stil waren tijdens de therapie om na te gaan of het klopte wat ze gezegd hadden. Ze toetsten de woorden aan wat ze innerlijk voelden. Deze cliënten bleken later hun therapie met meer succes af te sluiten dan anderen (Gendlin, Beebe, Cassens, Klein & Oberlander, 1968). Gendlin onderkende het belang van deze vorm van introspectie die een aanzet leek te geven tot cruciale veranderingsprocessen. Hij ging na wat de succesvolle cliënten precies deden en noemde dat ‘focusing’. Hij vroeg zich vervolgens af of anderen deze vaardigheid niet konden leren, en besloot een handleiding te schrijven waarmee ze zich stapsgewijs focusing eigen konden maken (Gendlin, 1981).

Iemand die focust, richt de aandacht op iets wat midden in het lichaam voelbaar is. Dit gevoel, door Gendlin de ‘felt sense’ genoemd, is de lijfelijke ervaring van ‘iets’. Het is de weerslag van iets wat gebeurd is of van een probleem waar men mee zit. Het gevoel is vaag en tegelijkertijd ook heel specifiek. Wanneer men de juiste woorden ervoor vindt, wordt dit gevoel duidelijker: het wordt innerlijk bevestigd. Dit geeft opluchting en tevens treedt er verandering op in het gevoel. We spreken dan van een gevoelsverschuiving of *experiential felt shift*. Hierna beziet men het betreffende gebeuren of probleem met andere ogen. Bovendien heeft deze innerlijke verandering een breder effect waardoor ook andere problemen in een nieuw licht komen te staan. In dit hoofdstuk wordt de techniek van focusing uitgelegd. Dat gebeurt aan de hand van de zesstapenoefening. Vervolgens wordt beschreven hoe bevorderd kan worden dat cliënten in psychotherapie focussen, zonder dat hun therapieproces verstoord wordt. Wij bespreken daarna het gebruik van focusing bij cliënten met ernstige problematiek: mislukte rouw, vroege rouw en trauma type I en II. Paragraaf 5 gaat over focusing bij kinderen. Dit is door collega Vlerick geschreven. Aan het slot maken we de balans op met de vraag wat focussen toevoegt aan het effect van psychotherapie en bespreken we het onderzoek.

2 De gestructureerde oefening van zes stappen

2.1 Informatie vooraf

Bij focusing is de aandacht naar binnen gericht. De focusser is aan de ene kant passief in die zin dat hij ontvankelijk is voor wat innerlijk gebeurt, maar aan de andere kant actief omdat hij de regie houdt over de hele oefening en zichzelf steeds vragen moet stellen. Het vereist een bewustzijnsniveau dat het midden houdt tussen alertheid en diepe ontspanning. Hierbij helpt een lichaamshouding, waarbij men niet te rechtop en ook niet te veel onderuitgezakt zit. Als de focusser te alert is of wordt afgeleid door dingen van buiten, dan kan hij de ogen sluiten. Zakt hij te diep weg of heeft hij het gevoel te zweven, dan opent hij ze weer. Men moet ook fit zijn om zich voortdurend te kunnen concentreren. Daarnaast is een geschikte plek van belang (Coffeng, 2002b). Liefst gaat men niet zitten waar men gewoonlijk zit.

Vervolgens richt men de aandacht op het centrum van het lichaam: de voorzijde van de romp (borst, buik), zo rond de maagstreek. Men gaat na wat men daar voelt. Hierbij moet duidelijk zijn om welk soort gevoelens het gaat. Het zijn fysieke gevoelens die meestal vaag zijn. Het zijn niet zomaar sensaties, maar ze hebben ergens mee te maken: een probleem, gebeurtenis of persoon. Ze verschillen van gevoelens die een lichamelijke oorzaak hebben (buikpijn, griep) en van pure

emoties (angst, woede). Deze laatste zijn duidelijker voelbaar (Gendlin, 1984, 1990b). We beschrijven de oefening, waarbij de ene persoon focust en de ander helpt. Allereerst moet worden uitgelegd wat van beiden verwacht wordt. De eerste regel is dat de focusser de hoofdpersoon is: hij bepaalt wat er gebeurt, in welk tempo er gewerkt wordt en wanneer hij wil stoppen. Hij geeft aan hoe hij geholpen wil worden en maakt het de helper kenbaar als diens instructies niet aansluiten. Afgesproken wordt met welk teken hij dat aangeeft. De helper laat zich altijd corrigeren. Hij hoeft zich niet verantwoordelijk te voelen, want in feite doet de focusser alles zelf. De focusser bepaalt ook op welke afstand men van elkaar zit. De helper stelt de vragen die bij de betreffende stap horen. De focusser herhaalt de vragen voor zichzelf en wacht tot zijn lichaam reageert. Ten slotte moet vermeld worden dat focussen een innerlijk proces is, waarover men geen verslag hoeft uit te brengen. Dit betekent niet dat de helper niets mag doen. Hij kan bijvoorbeeld informeren hoe het gaat, als het lang stil is.

2.2 De zes stappen

De gestructureerde oefening bestaat uit zes stappen: stap 1 Ruimte maken; stap 2 Vragen naar een *felt sense*; stap 3 Wachten op een handvat; stap 4 Resoneren van het handvat; stap 5 Vragen stellen, en stap 6 Ontvangen. Daaraan is stap 0 toegevoegd, Contact met lichaam en grond, waarmee men begint.

De stappen zijn ook beschreven en met voorbeelden geïllustreerd in Gendlin (1981, 1996), Leijssen (1991, 1995a) en Maas (1984).

Stap 0 Contact met lichaam en grond

Focussen wordt voorafgegaan door een inleidende oefening. Ik noem deze expliciet 'stap 0', omdat zij belangrijk is voor de volgende stappen. Stap 0 heeft onze voorkeur boven ontspanningsoefeningen. De focusser maakt van binnenuit contact met zijn lichaam en de grond (Coffeng, 2002b; Olsen, 1982-83). De helper begint met de vraag of de focusser goed zit. Deze rekt zich uit of gaat verzitten. Ook vraagt de helper of ze op de goede afstand van elkaar zitten. De focusser kan zijn stoel verschuiven. Vervolgens wordt gevraagd of de focusser zijn tenen voelt. Het kost tijd voordat de focusser de vraag voor zichzelf heeft herhaald, zijn tenen van binnenuit voelt en antwoord kan geven. Dan wordt gevraagd of de focusser voelt dat zijn voeten de grond raken en of hij zijn enkels voelt, zijn knieën en liezen. Ook gaat de focusser na waar zijn zitvlak en rug contact maken met de stoel, en of hij voelt dat zijn gewicht op de stoel rust. De aandacht wordt nu verplaatst naar het midden van het lichaam. Voelt de focusser zijn maag? En voelt hij dat zijn borst en buik bewegen bij het ademen en dat er lucht in zijn longen komt? Hij heeft nu contact met zichzelf en de grond en kan overgaan naar stap 1.

Stap 1 Ruimte maken

Bij ruimte maken zet iemand 'dingen die dwarszitten' op de grond. Hij schept ruimte tussen zichzelf en die dingen. 'Dingen' zijn gevoelens over problemen of gebeurtenissen, die gevoelsmatig drukken: 'het ligt zwaar op de maag'. Ze hebben een eigen wetmatigheid: zo kunnen grote problemen niet zwaar drukken, terwijl een klein voorval irritant kan zijn. 'Dingen' zijn niet de problemen die iemand aan zijn hoofd heeft. Om te voorkomen dat de focusser met dat laatste aan de slag gaat, moet hij zichzelf niet afvragen of er problemen zijn, maar 'of alles goed gaat' of 'wat in de weg staat om zich uitstekend te voelen'. In plaats van te antwoorden, wacht hij op een reactie van zijn lichaam. Dit kan reageren met een gevoel van spanning. De focusser gaat dan na waar die spanning mee te maken heeft. Hij is bijvoorbeeld iets vergeten wat hem nu te binnen schiet. Hij zet de spanning, met het probleem waar het op slaat, voor zich neer

op de grond alsof het een koffer met bagage is. Voor het laatste kan hij ook een andere metafoor gebruiken. Het neerzetten geeft opluchting en ruimte. De focusser staat even los van het probleem. Vervolgens wordt gevraagd of behalve dit probleem alles verder goed gaat en weer wordt gewacht op een fysieke reactie. Als er een druk is, wordt nagegaan waarmee die samenhangt en ook dat wordt 'op de grond gezet'. Dit wordt met andere 'dingen' herhaald, totdat er innerlijk ruimte is.

Problemen moeten op de juiste afstand worden geplaatst, zodat ze in het brandpunt staan. Vandaar de naam focussen. De afstand moet zó ver zijn dat men er geen last van heeft, maar niet zo ver dat ze uit het zicht zijn. De focusser neemt een positie in tussen wegrennen en erin duiken (Leijssen, 1995b; Weiser, 1996). De helper vraagt telkens of iets op de juiste afstand staat en let er tevens op dat de focusser niet in de problemen duikt die hij neerzet. Ten slotte wordt gevraagd naar het 'achtergrondgevoel': een vaag gevoel van bijvoorbeeld onrust, neerslachtigheid of angst, dat iemand dagelijks begeleidt en aanwezig is als een grauwsluiër. De focusser kan zich voorstellen dat dit achtergrondgevoel een 'behang' is, dat hij oprolt en ook op de grond neerlegt. Wanneer het gevoel van ruimte compleet is geworden, laat de focusser de ruimte door zijn hele lichaam trekken. Hij rust uit en geniet ervan dat hij op afstand naar zijn problemen kan kijken. Het is een verademing voor cliënten dat ze even *naast* hun problemen kunnen staan. Als de focusser moe is, kan hij het hierbij laten. Ik ben tevreden als iemand zover komt. Bij sommige cliënten ga ik zelfs niet verder dan stap 0 (Coffeng, 1998). In andere gevallen kan worden overgegaan tot de volgende stap. Omdat men ruimte heeft dankzij stap 1, wordt het nu mogelijk om de veel zwakkere en vage felt sense te voelen.

Stap 2 Het krijgen van een felt sense

Het tot ontwikkeling laten komen van een felt sense en het contact maken ermee, is de essentie van focussen. De term 'felt sense' laat zich moeilijk vertalen. Maas (1984) probeert het met 'ervaren gevoel', Depestele (1995a en b) met 'gevoelde zin' en Leijssen (1995a) met 'gevoelde betekenis'. Ik laat felt sense onvertaald, maar om duidelijk te maken wat ermee bedoeld wordt, geef ik de eigenschappen ervan (voor een uitgebreide beschrijving, zie hoofdstuk 2). De felt sense is anders dan de dingen die dwarszitten bij stap 1 en duidelijk voelbaar zijn. In tegenstelling tot deze gevoelens, is de felt sense ook meestal niet direct aanwezig, maar moet zij zich nog vormen. Dat kost tijd. De felt sense is niet zomaar een gevoel, maar slaat op één bepaalde situatie en is daarvoor kenmerkend. Het gevoel is weer anders ten aanzien van een andere situatie. De felt sense bevat daarnaast als een groothoeklens alle aspecten ten aanzien van die situatie. Dat is anders bij emoties, waar juist slechts één aspect de aandacht heeft (Gendlin, 1990b; Gendlin & Wiltschko, 1999). Men kan bijvoorbeeld kwaad worden over de opmerking van iemand. Er was één woord dat verkeerd viel en dat steeds terugkomt. Men vergeet de context waarin het gezegd werd en vraagt zich ook niet af of het woord zo bedoeld is als men heeft opgevat. De felt sense is tegelijkertijd ook heel specifiek en dat merken we straks bij de derde stap: slechts één woord is de juiste uitdrukking voor dit gevoel (Depestele, 1995a). Voorts heeft de felt sense een affectieve kant (men voelt zich bijvoorbeeld bedrukt na een bezoek) én een cognitieve kant (een reden): men is er bedrukt over *omdat* daar iets is voorgevallen. De felt sense heeft ook een richting: ze komt ergens vandaan en leidt ergens naar toe (Gendlin, 1996). Ze zoekt een uitdrukking. Eén bepaald woord past en daarna verandert de felt sense en is weer een ander woord of handeling nodig om het uit te drukken. De felt sense is onderdeel van het experiëntiële proces; ze is er de leidraad van. Pas als het probleem op deze specifieke manier is afgehandeld, voelt het van binnen goed (Depestele, 1995c, 2000b).

Nu de techniek van de tweede stap. We kiezen iets uit om op te focussen en gaan dan na welk typisch gevoel (felt sense) we erover hebben. Volgens het boek van Gendlin (1981) kiest men iets wat bij stap 1 op de grond is gezet. Hierbij moet erop gelet worden dat men niet opnieuw in dat probleem duikt. Beginnelingen kunnen daarom beter iets neutraals kiezen. Men zet datgene waarop men gaat focussen denkbeeldig voor zich neer, zo ver dat het in het brandpunt staat. Men kijkt ernaar als naar een schilderij. Men vraagt zich af wat er kenmerkend aan is en wacht op een innerlijke reactie. Men gaat na *waar* men een vage fysieke reactie voelt. Het zwakke gevoel moet zich vervolgens uitkristalliseren. Dat kost tijd en het vergt geduld om hierop te wachten. Het is het moeilijkste onderdeel van het focussen. Ten slotte vraagt de focusser aan zijn lichaam op welke plek de kern zit van de felt sense, of waar hij het het duidelijkst voelt. Zo kan een felt sense ontstaan als een ovale vlek in de borstkas, die een beetje weëig aanvoelt. Op de vraag waar de kern zit, wordt daarna rechts naast de hartstreek de kern voelbaar: het voelt als een draaikolk.

Cursisten leren het onderscheid tussen emoties en de felt sense als volgt. Ze focussen op iets waar ze gesteld op zijn. Direct aanwezige prettige gevoelens zijn meestal emoties. Ze moeten zich daarom afvragen wat er karakteristiek is aan die prettige gevoelens. Dan komt de vagere felt sense naar voren, wat bijvoorbeeld tot uiting komt in een omschrijving als: 'het is een beetje tintelend' of 'het is iets van warmte'.

Stap 3 Het handvat

Wanneer de felt sense duidelijk voelbaar is geworden, gaat men over naar de derde stap: 'het handvat'. Men vraagt of er een woord of beeld is dat dit gevoel omvat. Het zijn woord(en) of beeld(en) die te binnen schieten en niet bedacht worden. Woorden die te binnen schieten worden innerlijk herkend: de felt sense wordt sterker; bij bedachte woorden wordt het gevoel juist zwakker. Woorden of beelden dienen als handvat om de felt sense later op te roepen. Ze hoeven geen literaire beschrijving te zijn. Zo verbood ik een welbespraakte cliënt om woorden te gebruiken. Hij kreeg het beeld van zijn moeder, die hem met een laken uitzwaaide vanuit het raam. Dit had zij vroeger gedaan, toen hij met de trein reisde voor zijn studie. Als er geen woord of beeld komt, kan men de felt sense omschrijven, zoals 'plakkerig', en dat als handvat nemen. Als dat ook niet lukt, noemt men het voorlopig: 'dit gevoel'. Meestal schiet dan later een beter handvat te binnen, bijvoorbeeld bij de volgende stap 'resoneren'.

Stap 4 Resoneren van het handvat

De vierde stap, oorspronkelijk *checking handle* genoemd, heeft de functie van toetsen en van herhalen. Eerst gaat men na of het handvat klopt. Een woord dat klopt wordt innerlijk herkend: de felt sense wordt sterker. Als zij zwakker wordt, dan klopt het woord kennelijk niet. Het moet dan onmiddellijk losgelaten worden om te wachten op een beter woord of beeld. Als er een lauwe reactie is, bijvoorbeeld bij het woord 'medelijden', dan neemt men 'het is iets als medelijden' als handvat. Het juiste woord, bijvoorbeeld 'zelfmedelijden', komt dan later. Wanneer het handvat past, wordt het daarna nog enkele malen herhaald. Dit heeft een vergelijkbaar effect als het refrein van een lied: vandaar de naam *resoneren*. Dit bevordert de gevoelsverschuiving. De felt sense wordt sterker, lossen, verliest zijn spanning, opent zich en verandert van karakter. Dit kan gepaard gaan met fysieke of emotionele reacties – zoals zuchten, geeuwen, huilen, lachen – of met een verandering van lichaamshouding. Meestal is de gevoelsverschuiving minder opvallend. Ervaren helpers zien het aan het gezicht van de focusser of horen het aan zijn stem. Zelf merkt de focusser dat het probleem anders aanvoelt. Het probleem voelt lichter en de oplossing lijkt dichterbij. Er is ook een nieuw handvat voor de felt sense nodig, omdat het oorspronkelijke niet meer past.

Stap 5 Vragen stellen

Als er geen verschuiving is opgetreden, kan de focusser deze bevorderen door de vijfde stap. Hij stelt vragen aan de felt sense en wacht op een reactie. De reactie van de felt sense is fysiek en preverbaal. Hij stelt open vragen over de aard van de felt sense en niet over de inhoud van het probleem, want dan gaat hij antwoorden bedenken. Hij vraagt bijvoorbeeld niet 'waarom ben ik verdrietig?', maar 'wat is de kern van dit verdriet?' of 'wat is het ergste?' Het is belangrijk de juiste vraag te stellen. Het lijkt op het gesprek met een kind dat nog niet kan praten. De focusser kan met het handvat spelen en bijvoorbeeld bij het woord 'plakkerig' vragen: 'wat plakt er zo?' Als het handvat 'teleurstelling' is kan hij vragen wat die teleurstelling nodig heeft of wat er nodig is om zich weer helemaal goed te voelen over de situatie waar die teleurstelling op slaat. Wanneer er geen verschuiving volgt, is het beter om de oefening te beëindigen met stap 6. De verschuiving komt dan vaak spontaan op een later tijdstip. Door een oplossing te forceren houdt men de verandering tegen. Die is niet willekeurig op te wekken. Ook is het moment niet te bepalen waarop het gebeurt. Met stap 5 scheidt men alleen de voorwaarden.

Stap 6 Verwelkomen

De oefening wordt afgesloten met de zesde stap: 'verwelkomen'. Het doel is om wat juist gebeurd is, een plaats te geven. Immers, zodra gedachten de overhand nemen en uitmaken wat men had behoren te voelen, gaat het effect van focussen verloren. Bovendien is de focusser nu kwetsbaar voor kritische gedachten, die we zo dadelijk zullen bespreken. Om deze storende gedachten voor te zijn, gaat de focusser de gemaakte stappen nog eens langs, voelt ze na en herhaalt hij het laatste handvat. De focusser verwelkomt wat er gebeurd is en belooft zo zichzelf. Dit versterkt het effect. Het is goed om daarna te pauzeren. Het focusingproces en de verschuiving hebben rust nodig om geïntegreerd te worden. De zesde stap voorkomt dat men gaat verklaren wat er is gebeurd, of te snel overgaat tot de activiteiten van de dag. Aan het slot van de oefening neemt de focusser tijd om weer over te schakelen van de innerlijke concentratie naar het contact met de buitenwereld.

Bij deze zesde stap past een kort woord over 'kritische stemmen' of de *innerlijke criticus* (zie hoofdstuk 19). Het zijn gedachten die commentaar geven. De kritiek is negatief, zoals 'Ik moest weer zo nodig ...!' Het zijn onder andere verinnerlijkte uitlatingen van vroegere opvoeders. Deze stereotiepe gedachten kunnen tijdens de hele oefening parten spelen. Hierdoor duikt de focusser bij de eerste stap in de problemen die hij op de grond heeft gezet. Bij de tweede stap belemmeren ze de focusser om een felt sense te krijgen ('dat lukt je toch niet'), of vullen ze in wat hij voelt. Bij de derde stap kraken ze het gevonden handvat af. Na een gevoelsverschuiving kunnen ze verraderlijk toeslaan. Dit stereotiep kritisch reageren treedt vooral op als men alleen is. De helper komt hier van pas, omdat hij eerder dan de focusser merkt dat de focusser gaat denken in plaats van voelen. Men kan leren de kritische stemmen op heterdaad te betrappen en hun aanval te pareren. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij Gendlin (1996), Leijssen (1995b); Müller (1995) en Stinckens (zie hoofdstuk 19).

2.3 Toepassingsgebieden van focusing

Focusing kan in feite gezien worden als een vaardigheid die ons helpt om op een zorgzame wijze contact te houden met onze beleving; vanuit dit contact kan zelfontwikkeling vorm krijgen (Weiser, 2005). De houding bij het focussen – een vriendelijke en geduldige nieuwsgierigheid – heeft verwantschap met 'mindfulness' (Geller, 2003; Tophoff, 2005; Vermeir, 2005), maar focusing onderscheidt zich daarvan door het typische taalgebruik dat gericht is op de 'felt sense'. Bij

focusing is er ook een voortdurende wisselwerking tussen het vragen stellen aan de felt sense, de reactie van de felt sense daarop en het wachten op de uitdrukking (symbolisatie) van de felt sense. Gendlin (1981) wilde dat focusing ook buiten de psychotherapie gebruikt werd. Leken zijn het gaan toepassen als zelfhulpmethode, of als ondersteuning bij creatieve processen zoals het schrijven van een boek. Daarbij is duidelijk geworden dat het solistisch focussen niet eenvoudig is; het lukt meestal beter met iemand anders als helper. Zo zijn de *Changesgroepen* ontstaan waar men een helper kan vinden (Hendricks, 1984; McGuire, 1991). Ook wordt er wel gekozen voor de formule van 'focusing-partnerships', waarbij twee personen geregeld met elkaar focussen en afwisselend de rol van focusser en helper op zich nemen (Gendlin, 1987). In dit kader zijn de instructies bij het focussen en de didactiek om focusing aan te leren in de loop der jaren verfijnd. Zo is de eerste stap van de focusingoefening uitgebreid (Grindler, 1982-83). Andere didactische bijdragen zijn te vinden in McGuire (1995) en Weiser (1998). Buiten het veld van de psychotherapie is een nieuwe ontwikkeling ontstaan, die 'Thinking At the Edge' heet en waarbij focusing in dienst staat van het creatieve denken (Gendlin, 1992, 1997a; Hendricks, 2000-04). In het kader van het therapeutische werk worden er cursussen ingericht voor therapeuten (Gendlin, 1993, 1996; Coffeng, 1996a, 2000) en cliënten (Coffeng, 1985) om het focussen te leren en om daarbij een helper te zijn. Het geleerde kan daarna in praktijk worden gebracht in de gesprekstherapie. Focussen dient dan als invalshoek om het exploratieproces van de cliënt te verdiepen (Depestele, 1995c, 2000b; Purton, 2004). Hoe dit gebeurt komt in paragraaf 3 aan de orde. In paragraaf 4 geven we voorbeelden van bepaalde problematieken, zoals een mislukte rouw en een posttraumatische stressstoornis, waarbij het gebruik van focusing enige aanpassing vereist.

3 Focusing binnen psychotherapie

3.1 Een flexibele aanpak van sturen en volgen

In gesprekstherapie verloopt *focusing* anders dan bij de gestructureerde oefening. Het gaat vloeiender en de stappen komen minder expliciet naar voren. De therapeut probeert momenten te benutten waarop de cliënt zou kunnen focussen. Op focussen gerichte interventies voegt hij zodanig toe, dat het therapieproces niet onderbroken wordt. Hij is alert om op het juiste moment een aanzet tot focussen te geven én heeft oog voor het natuurlijke verloop van de therapie. Zodra dat verstoord wordt, neemt hij gas terug. Het vergt een flexibele combinatie van directiviteit en sensitiviteit. Om dit goed op elkaar af te stemmen is de rogeriaanse luisterhouding onmisbaar. Het is de basis waarnaar men telkens terugkeert om te toetsen wat interventies teweegbrengen bij de cliënt: het is de rode draad van de therapeut (Gendlin, 1980; 1990a). Men begint met het herhalen van wat men hoort, liefst in de woorden van de cliënt en zonder selectie. Men weet immers niet wat belangrijk is (Prouty, 1999). Wanneer men samenvat, moeten vooral de woorden herhaald worden die opvallen en die kennelijk belangrijk zijn. Aan de rogeriaanse luisterhouding voegt Gendlin (1968) het experiëntiele element toe: een gevoeligheid voor de felt sense. De therapeut probeert het onderliggende gevoel onder woorden te brengen van wat de cliënt vertelt. Daarbij hoort een typisch taalgebruik waar we nog op terugkomen. Wat Gendlin ook toevoegt, is dat de therapeut daarna let op het eerstvolgende antwoord van de cliënt en het ter harte neemt. Hij laat zich corrigeren en komt zo dichtter bij de felt sense van de cliënt en bij diens proces. Een onjuiste reflectie kan, mits de therapeut sensitief luistert

naar het eerstvolgende antwoord van de cliënt, even helpend zijn als een juiste reflectie. Als een interventie niet aanslaat of niet herkend wordt door de cliënt, dan keert de therapeut terug naar luisteren en samenvatten. Dat geldt vooral wanneer de cliënt iets steeds herhaalt. Het kan erop duiden dat de therapeut iets niet heeft gehoord. Vervolgens benadrukt Gendlin dat de therapeutische relatie op de eerste plaats komt. Als er iets voorvalt in de onderlinge interactie, dient dat te worden besproken. Anders staat dit het therapieproces van de cliënt in de weg. De mogelijkheden die Gendlin biedt om de afstemming te herstellen (terugkeren naar de luisterhouding, zich laten corrigeren, aandacht voor de interactie), maken dat de therapeut niet bang hoeft te zijn om fouten te maken. Het betekent ook dat het procesdirectieve aspect van focusing niet in de weg hoeft te staan van een rogeriaanse relationele grondhouding.

Na deze algemene richtlijnen moet aangegeven worden op welk moment en met welke interventie de cliënt tot focussen kan worden aangespoord. Hiervoor nemen we als richtsnoer het fasemodel van Iberg (1990). Iberg ging na welke aansporingen tot focussen aansluiten op het natuurlijke verloop van het therapiegesprek. Hij onderscheidt drie fasen of ervaringsstadia in dat gesprek en doet in functie daarvan focusingsuggesties. Bij de bespreking laten we het type cliënt buiten beschouwing. Zo hebben cliënten die overspoeld raken door gevoelens, andere interventies nodig dan cliënten die slechts een vage beleving hebben (Elliott, Watson, Goldman & Greenberg, 2004, hoofdstuk 9; Leijssen, 1993, 1995b; Weiser, 1996).

3.2 **Experiëntiële fasen en focusingsuggesties**

Iberg onderzocht welke elementen van focusing hij herkende in een therapiegesprek. Hij zag een patroon van 'experiëntiële fasen', die verschillen van de stappen van de focusingoefening. De namen van de fasen ontleende hij aan het proces van zwangerschap en bevalling: 1) zwangerschapsfase, 2) baringsfase en 3) ontluikingsfase (Iberg, 1981, 1990, 1997). We bespreken de fasen en beschrijven de interventies die bij elke fase passen.

3.2.1 **Zwangerschapsfase**

In de zwangerschapsfase is de cliënt vol van iets, zonder nog te beseffen wat het is. Hij praat, maar het lijkt alsof dit niet datgene is wat hem echt bezighoudt of wat hij eigenlijk wilde gaan zeggen. Er zit een persoonlijk verhaal achter, maar daar heeft hij nog geen contact mee. Hij heeft ook geen contact met zichzelf. De cliënt is gespannen, spreekt met vlakke en monotone stem, heeft weinig contact met de therapeut en reageert amper op wat die zegt. Hij heeft niet in de gaten dat iemand luistert. Hij praat aan één stuk door. Als de therapeut iets zegt, spreekt hij met luide stem verder alsof hij hinderlijk onderbroken wordt. Het kan ook zijn dat hij alleen maar zwijgt. De uitingen van de cliënt zijn rationeel of juist zeer emotioneel. Zijn uitspraken bevatten bovendien vaak zelfkritiek of ze zijn een verdediging tegen denkbeeldige kritiek van anderen.

Interventies tijdens fase 1

In bovenstaande fase zijn weinig kenmerken van focussen te ontdekken en het lijkt juist nodig dat de cliënt dat doet. Therapeuten zijn dan geneigd om de cliënt te onderbreken en hem in contact met zichzelf te brengen. Pogingen om de cliënt op zulke momenten tot focussen aan te sporen, slaan de plank echter mis. De cliënt schrikt en zal er meestal niets van begrijpen. Hoe is de cliënt wel tot focussen te brengen? We moeten volgens Iberg deze fase zien als onderdeel van een focusingproces waarnaar de cliënt onderweg is. Hij is 'zwanger' van wat hij gaat vertel-

len of van het impliciete verhaal dat zich nog moet ontrollen. Interventies zijn erop gericht dat hij zich kan oriënteren, zoals verkeersleiders een piloot assisteren bij het landen. Dit houdt in dat de therapeut de cliënt helpt om contact te maken met de omgeving, met de therapeut en met zichzelf, bijvoorbeeld door middel van de zogenoemde *contactreflecties* van Prouty (1994), die we later zullen bespreken. Daarnaast luistert de therapeut, geeft terug wat de cliënt zegt, vat samen en herhaalt de woorden die een emotionele lading hebben. Wanneer de cliënt amper beseft dat de therapeut luistert, maakt deze duidelijk dát hij luistert. Hij onderbreekt de cliënt en herhaalt wat hij heeft gehoord. Wanneer de cliënt luid spreekt, herhaalt de therapeut nog luider, om de cliënt te laten merken dat hij niet tegen een muur praat. Als de cliënt snel spreekt, herhaalt de therapeut langzamer, opdat de cliënt contact krijgt met wat hij voelt. Als de cliënt corrigeert, herhaalt de therapeut de correctie.

De volgende interventies zijn nog meer gericht op het focussen. De therapeut verwijst naar het impliciete gevoel van waaruit de cliënt spreekt: wat hem dwars zit. Hij benadert de felt sense met een speciaal woordgebruik. Wat de cliënt vertelt, herhaalt hij als *dingen* die hem dwarszitten, zoals: 'Oh, *dat* is er ook nog gebeurd', of '*Dat* zat je ook nog dwars'. De therapeut geeft het onderliggende gevoel weer, zoals: 'Dat was een hele teleurstelling.' De therapeut kan ook voorstellen om expliciet ruimte te maken met stap 1 van de focusingoefening. Als de cliënt daar moeite mee heeft, keert hij terug naar luisteren, herhalen en samenvatten. Er is dan meer tijd nodig. Men loopt niet harder dan de cliënt. Wanneer geluisterd wordt zonder haast, advies of oordeel, krijgt de cliënt ruimte. Daarna zal blijken of hij even stil kan staan, vaart kan minderen en over kan gaan naar de tweede fase.

3.2.2 Baringsfase

In de tweede fase begint het gesprek te haperen; de cliënt aarzelt alsof hij het spoor kwijt is. Hij twijfelt aan wat hij zojuist vertelde. Tot zijn verbazing blijkt hem iets anders dwars te zitten dan wat hij dacht. De woorden van de therapeut, die hij eerder afwees, lijken hem toch te raken. De vaart van het gesprek neemt af en de stem verandert. Ze klinkt niet meer zo monotoon. De stem 'breekt' (Iberg, 1981). De cliënt praat zachter, zijn gelaat wordt kwetsbaar en zijn blik is naar binnen gericht. Het is het kenmerkende moment van focusing: de cliënt krijgt contact met zijn felt sense.

Interventies tijdens fase 2

De therapeut volgt de cliënt en schakelt ook terug. Hij vermindert zijn interventies, praat langzaam, met zachte stem en gebruikt weinig woorden om de cliënt, die zich concentreert, niet te storen. De therapeut gaat niet praten als er een stilte valt, zoals helaas vaak gebeurt. Stiltes zijn kenmerkend voor experiëntiële psychotherapie en bepalen het typische ritme ervan. De stilte is nodig voor het innerlijke proces van focussen. Men weet dat de cliënt daarna uit zichzelf zal gaan praten. De therapeut vraagt ook niet naar gevoelens, omdat de cliënt daar juist naar op zoek is en het antwoord nog niet kan geven. Hij vraagt ook niet om te focussen, omdat de cliënt daar al mee bezig is. Wat de therapeut wel doet is zachtjes en langzaam weergeven wat de cliënt zegt of wat hij ziet: 'Het lijkt alsof je het kan voelen'. Gendlin zegt vaak op zulke momenten: 'Let's keep it company' (Gendlin, 1990a, p. 216): we assisteren de cliënt om er contact mee te houden, zonder dat er wat moet. De cliënt heeft weinig directieven nodig: de therapeut hoeft alleen maar af en toe blij te geven van zijn aanwezigheid. Later zal de cliënt er wat over zeggen. Immers, het juiste woord komt vanzelf bij een goede focusinghouding: een vriendelijke en

geduldige nieuwsgierigheid. Als het juiste woord te binnen schiet, is er opluchting en gaat de cliënt over naar de derde fase.

3.2.3 Ontluitingsfase

In de ontluitingsfase is er iets op zijn plaats gevallen. Er is opluchting. Het gezicht ontspant en wordt natuurlijker, evenals het stemgeluid. Er is weer oogcontact met de therapeut. De cliënt stopt telkens om na te gaan wat hij voelt. Ook laat hij de woorden van de therapeut bezinken, voordat hij reageert. Het gesprek verloopt spontaner en vloeiender. Er zijn verrassende wendingen. De interactie met de therapeut is flexibel en misverstanden worden snel rechtgezet. De cliënt is innerlijk aan het veranderen. Wat hij tevoren dacht, komt op losse schroeven te staan. Hij praat vanuit zijn directe en nieuwe ervaring. Er verandert van alles: nieuwe gedachten en inzichten. De cliënt valt van de ene verbazing in de andere. Ook emotioneel verandert er veel, wat hem kwetsbaar maakt. Soms schrikken cliënten van wat er in beweging komt en gaan ze actief meedenken om het snelle proces te sturen. Ze draven dan door en raken zo verstrikt. Te vroege interpretaties van de therapeut kunnen eveneens dit effect hebben.

Interventies tijdens fase 3

Twee typen interventies zijn van belang in de derde fase: bevestigen en afremmen. Ook al is de therapeut enthousiast door de nieuwe inzichten, hij bevestigt vooral dát er iets veranderd is. Hij herhaalt wat de cliënt zegt, maar gaat niet in op de inhoud. Hij bevestigt de verandering van de stem, het gelaat of de lichaamshouding van de cliënt. Hij herhaalt wat er tevoren gebeurd is en voorkomt dat de cliënt gaat denken en op hol slaat. Als de cliënt gaat redeneren, brengt hij hem terug naar het moment dat er iets veranderde: het woord dat op zijn plaats viel. De gevoelsverschuiving heeft prioriteit. Die heeft ook rust nodig. Daarom is het vaak beter hier te stoppen. Het integreren van de nieuwe ervaring heeft tijd nodig.

De drie fasen vertonen een samenhang. Iemand heeft de 'zwangerschapsfase' nodig om daarna 'barend' te kunnen worden. Hij moet eerst zijn verhaal kwijt. Ook kan hij de tweede fase niet overslaan. Hij kan alleen maar veranderen nadat hij zijn felt sense heeft geraadpleegd met de vriendelijke focusingattitude. Wat onduidelijk was, kan dan naar voren komen en met het juiste woord op zijn plaats vallen. Pogingen om iemand vanuit de eerste fase tot verandering te brengen, forceren het proces. Pas als de cliënt heeft stilgestaan (tweede fase), kan iets veranderen.

3.2.4 De toepassing van fasen op microniveau

Nu we de fasen besproken hebben, gaan we kijken wat zich afspeelt op microniveau. We hebben het over korte momenten waarop iemand zich in een bepaalde ervaringstoestand bevindt tijdens het therapiegesprek. Deze *experiential states* werden door Iberg in vroegere publicaties beschreven (Iberg, 1981, 1982-83). Ook bij de *states* (toestanden) is er een zwangerschapstoestand, baringsstoestand en ontluitingsstoestand. De toestanden hebben dezelfde kenmerken als de fasen. Zo zijn er tijdens de *zwangerschapsfase* vaak momenten van een *zwangerschapstoestand* en tijdens de *baringsfase* veel momenten van een *baringsstoestand* (Iberg, 1990). Voor de toestanden geldt dezelfde wetmatigheid als voor de fasen: toestand 3 (ontluiting) kan alleen maar op toestand 2 (baring) volgen, enzovoort. Maar anders dan bij de fasen, kunnen de toestanden elkaar in korte tijd afwisselen. Zo kan iemand vanuit toestand 3 (ontluiting) even terugvallen naar toestand 2 (baring), of zelfs naar 1 (zwangerschapstoestand), terwijl hij zich nog steeds in de ontluitingsfase bevindt.

Door deze fluctuaties op de voet te volgen kan de therapeut zijn interventies hierop afstemmen (Iberg, 1996a). De wisseling van toestand kunnen we namelijk gebruiken als een indicator, die aangeeft of onze interventies aansluiten. Wanneer de cliënt bijvoorbeeld gedurende de zwangerschapsfase even overgaat naar een baringstoestand (contact krijgt met zijn felt sense), geeft dit aan dat we goed volgen. Het hoeft niet te betekenen dat de cliënt al toe is aan de tweede fase. Dit wordt even later bevestigd als hij weer terugkeert naar de zwangerschapstoestand. Als hij tijdens de derde fase even terugvalt in een zwangerschapstoestand, betekent dit dat onze interventie niet aansloot of dat iets anders stoorde. Vaak zijn cliënten zich dat zelf nog niet bewust en zullen ze deze feedback niet geven. De wisseling van toestand is dan een signaal voor de therapeut, die bijvoorbeeld kan zeggen: 'Kennelijk klopt het niet wat ik zei. Kun je teruggaan naar het moment waarop je voelde dat iets op zijn plaats viel bij het woord....' (Coffeng, 1988, 1991, 1992, 1994; Iberg, 1996a).

Het fasemodel van Iberg kan echter ook uitvergroot worden in de tijd en gebruikt worden om het verloop van de hele therapie te bezien. Het dient dan als richtsnoer om interventies te plaatsen in het kader van de begin-, midden- of eindfase van de therapie. Het model is eveneens bruikbaar bij groepspsychotherapie waarbij de therapeut informatie krijgt over het al dan niet aansluiten van zijn interventies bij de fase van de groep (Coffeng, 1996a, 2000; Iberg, 1982-83). In dit verband willen we ook de Ervaringsprocessschaal van Klein, Mathieu-Coughlan & Kiesler (1986) vermelden. Deze onderzoeksschaal wordt door een aantal auteurs gehanteerd als leidraad voor het afstemmen van hun interventies op het ervaringsniveau van de cliënt (Hendricks, 1986; Leijssen, 1991; Mathieu-Coughlan & Klein, 1984; zie ook hoofdstuk 14).

Bij de zojuist besproken focusinggerichte interventies is ervan uitgegaan dat de cliënt al kan focussen. In andere gevallen wordt hij geadviseerd dit alsnog te leren in een cursus of bij een andere therapeut, naast de therapie. De therapeut kan ook zelf de cliënt leren te focussen. Daarvoor moet aparte tijd worden ingelast in de therapie. Deze constructie kan problemen geven en heeft dan ook niet onze voorkeur (Coffeng, 2000).

4 Het gebruik van focusing bij verschillende problematieken

4.1 Rouwtherapie

Een rouwtherapie is nodig voor cliënten die vastlopen in hun rouwproces. Dit kan verschillende oorzaken hebben zoals het onverwachte van het verlies of een complexe relatie met de overledene. Daarnaast verschilt de gestagneerde rouw voor elk individu, zoals ook de verwerking van een verlies voor elke persoon weer anders is. Dit vereist een individuele benadering (Rando, 1993). Er bestaan dan ook verschillende rouwtherapieën waarvan de aanpak varieert van confronterend/openlegend tot steunend/toedekkend (Van der Hart, 1987; De Keijser, 2004). Bij focusing wordt de cliënt noch geconfronteerd noch ontzien, maar er wordt nagegaan hoe hij nog over het verlies kan praten. Daarvoor wordt de rouwtherapie van Ramsay (1977) aangepast en diens techniek van *exposure* vervangen door focusing. Met de cliënt wordt de juiste afstand gezocht, waarop hij de overleden persoon voor zich kan zien: ver genoeg zodat hij niet overspoeld raakt door emoties en ook weer niet zover dat hij niets voelt. In feite neemt focusing een positie in tussen confronteren en vermijden. Immers, wanneer iemand geholpen wordt om bij een angstverwekkende gebeurtenis stil te staan, geeft dat opluchting (Gendlin, 1970a). Daarvoor moet men voldoende afstand hebben. Die wordt gemaakt met de eerste stap van de focu-

singoefening. Daarna gaat de cliënt na of hij een felt sense krijgt over de overleden persoon. Hij wacht op een handvat, bijvoorbeeld wat hij nog tegen de overledene had willen zeggen of wat hij van hem had willen horen. Focusing past beter bij het specifieke van rouwgevoelens dan het louter uiten van emoties. Zo heeft elke cliënt een unieke band met de overledene en heeft elk verlies een eigen context. Die kwaliteit is belangrijker dan de emoties van verdriet, angst of woede. Bovendien zijn er verschillende oorzaken voor het stagneren van een rouw, waardoor elke therapie weer anders is (Rando, 1993). De felt sense van cliënten bevat die context en kleur. Een rouwproces hoeft ook niet gepaard te gaan met heftige emoties. Op geleide van focusing rouwt de cliënt met kleine experiëntiële stappen (Gendlin, 1990a). Als iets met het juiste woord op zijn plaats valt, is er opluchting. Soms moet de cliënt daarna huilen, maar dat doet hij dan zonder de heftige ontlading zoals bij exposure (Coffeng, 1986, 2000).

Een cliënt verloor zijn vrouw door een slopende ziekte. De symptomen openbaarden zich kort nadat ze besloten hadden te scheiden. De cliënt keerde direct terug om haar te verzorgen. Hij zette zijn gevoelens opzij, wat niet eenvoudig was gezien hun moeizame relatie. Bovendien ontkende zijn vrouw haar ziekte. Na het overlijden en de begrafenis was de cliënt in een roes. Hij was zichzelf kwijt en verkeerde in een toestand van depersonalisatie. Hij klaagde dat niets hem raakte. Bij het leren van focussen ontdekte hij tot zijn opluchting dat hij nog gevoelens had. In de therapie probeerde hij aanvankelijk zich zijn overleden vrouw dichtbij voor te stellen. Hij schreef haar positieve eigenschappen toe en meende verdrietig te moeten zijn. Toen hij haar op grotere afstand zette, kwam er ook ruimte voor negatieve gevoelens. De ambivalentie had hij in één felt sense. De complexiteit van zijn gevoelens, die te wijten was aan de ingewikkelde situatie, kwam naar voren. We stonden stil bij haar ziekbed en focusten op wat hij gedaan had en nog meer had willen doen en op zijn schuldgevoelens. Het luchtte op toen al die aspecten een plaats kregen. Als afscheidsritueel koos hij de herinnering aan een gezamenlijke vakantie en focuste op dit beeld. Toen kon hij haar loslaten. Later bezocht hij het graf en raadpleegde zijn felt sense om te controleren of het afscheid voltooid was. Het voelde nog niet compleet: er moest iets aan de grafsteen veranderen. Toen dat gedaan was, voelde hij dat het klaar was.

4.2 Vroege rouw

Focussen is eveneens te gebruiken bij een onverwerkt verlies uit de kindertijd. Kinderen lopen vast als ze geen hulp krijgen bij hun verdriet. De rouw wordt afgebroken en gaat dan interfereren met hun ontwikkeling, waarmee ze ook verweven raakt. Deze kinderen krijgen later psychische klachten, die ze niet meer in verband brengen met het vroege verlies. Therapeuten kunnen dat verband wel leggen. Ze dienen kennis te hebben van de manier waarop kinderen rouwen en van wat mis kan gaan. Het vereist een combinatie van psychotherapie met rouwtherapie (Coffeng, 1995). Vanwege de verwevenheid is de rouw niet direct toegankelijk en komen andere problemen eerst ter sprake. Maar telkens als iets wijst op het vroege verlies, vestigt de therapeut daar de aandacht op. De therapeut is actief in het verwoorden van gevoelens en het bieden van steun, zoals volwassenen dat bij kinderen doen. Ook is hij actief bij het reconstrueren van wat vroeger gebeurd is. Cliënten hebben hiervan amper herinneringen, terwijl ze vaak wel lichamelijke sensaties ervan hebben, of uitingen ervan in hun gedrag: *behavioral memory* (Terr, 1994). Via focussen proberen cliënten hiermee contact te krijgen, terwijl hun therapeut zich hardop voorstelt wat er gebeurd kan zijn. Cliënten toetsen zijn reconstructie aan hun felt sense. Cliënten hebben ook gebrekkige herinneringen, omdat ze als kind weinig informatie kregen over het gebeuren rond het overlijden. Die informatie hebben ze nodig om het zich voor te stel-

len. Zij worden aangemoedigd alsnog na te vragen wat er gebeurd is. Zo was een cliënte destijds bij haar dode zusje weggehouden. Ze vond een oude lerares die nog wist hoe haar zusje lag opgebaard. De cliënte zag het nu voor zich en kon afscheid nemen.

Reconstructie heeft ook nog een andere betekenis. Het is niet voldoende om te weten wat er gebeurd is. Ook moet rechtgezet worden wat verkeerd is gegaan. Een kind begrijpt niet waarom het gestraft wordt als het verdrietig is, of waarom hem niets verteld wordt. Gendlin (1993) spreekt van de 'blauwdruk'. Het is een innerlijk gevoel, dat weet wat juist is en wat hoort. Dit innerlijke weten wordt geraadpleegd met focussen. Wanneer de therapeut uitspreekt wat had behoren te gebeuren, toetst de cliënt de woorden aan zijn blauwdruk om te voelen of het klopt. Dit uitspreken geeft helderheid. Zo wil een cliënte, die niet bij de begrafenis van haar vader mocht zijn, alsnog een denkbeeldige begrafenis. Nu neemt zij de regie: ze laat muziek spelen waarvan haar vader hield.

Omdat er destijds geen ouderfiguur was die aandacht had voor het verdrietige kind, krijgt de therapeut die rol en krijgt het verdriet alsnog erkenning. Rouwgevoelens zijn nieuw voor kinderen. De therapeut helpt ze onder woorden te brengen zoals een ouder dat doet en de cliënt toetst of de woorden kloppen. Dat geeft lucht en ruimte. De gestagneerde emotionele ontwikkeling komt dan weer op gang. De wisseling van thema's geeft de therapie een cyclisch beloop. Ook andere factoren zijn bepalend voor dit beloop, zoals het mechanisme van splijten en verdringen en de korte emotionele spankracht van kinderen (zie Coffeng, 1995). Door het cyclische patroon komt de rouw geleidelijk naar de oppervlakte. Men heeft er niet direct toegang toe, ook niet met focussen. Dit lukt alleen wanneer vertrouwen ontstaat en de cliënt begint te geloven dat er plaats is voor zijn verdriet. Focusing is dan ook ondergeschikt aan het therapieproces en de therapeutische relatie.

4.3 Trauma type I

Net zoals bij de rouw neemt focusing ook bij een posttraumatische stressstoornis (PTSS) een tussenpositie in tussen confronteren en steunen (Cook, Schurr & Foa, 2004; Van der Kolk, McFarlane & Van der Hart, 1996; Shapiro, 1995). De cliënt focust op de essentie van het trauma, die als felt sense voelbaar is. Hiervoor moet hij de juiste afstand hebben, anders schiet hij in een herbeleving. Het is een afstand tussen exposure en vermijding. Met de eerste stap van focussen zet de cliënt de traumatische gebeurtenis zo ver weg, dat hij deze gebeurtenis zonder angst kan zien; maar ook weer niet zo ver dat het hem niets meer doet (Leijssen, 1993; 1995b). Vanuit die positie is hij in staat erop te focussen. Dat gaat met kleine stappen. Telkens wordt nagegaan wat de essentie was van het trauma en worden woorden gezocht die het gevoel uitdrukken.

Een meisje was getuige geweest van de suïcide van een familielid. Hij had dreigend met een geweer door het huis gelopen, waar de familie bijeen was en had zich daarna door het hoofd geschoten. Cliënte had er herbelevingen van en meende ook dat de dader nog rondspookte. Het lukte om een veilige afstand te scheppen. Ze legde een steen die op haar maag drukte, voor zich op de grond (stap 1). Dat gaf lucht. Ze ging na wat er typisch was aan het hele gebeuren (stap 2). Het was iets wat haar toen irriteerde: ze had de jas willen oprapen die van haar schoot was gegleden, maar dorst zich toen niet te verroeren (stap 3 en 4). In de therapie nam zij zelf de regie: ze raapte de jas denkbeeldig op (stap 5). Dat luchtte op. In de volgende sessie stond ze op en sprak de familie toe. Ze kreeg weer macht over zichzelf. Tot slot stuurde ze, als afscheidsritueel, de dader weg en beval hem haar met rust te laten.

PTSS-cliënten hebben vaak moeite met de juiste afstand: ze duiken erin of hebben amnesie. Daarom gebruikt McGuire (1984a en b) imaginatie om stap 1 te ondersteunen. Cliënten worden gevraagd of ze ooit een positieve ervaring hebben gehad. Ze moeten die herinnering oproepen en het zich weer voorstellen. In gedachte gaat de therapeut met de cliënt terug naar die plek. Dit geeft niet alleen ruimte, maar ook houvast om op afstand naar het trauma te kijken.

Een cliënte was in shock na een traumatisch verlies. Haar positieve herinnering was de boomgaard waar ze als kind had gespeeld. We gingen in gedachten terug naar die plek. Toen ze die weer voor zich zag, vroeg ik wat ze voelde. Na een stilte begon ze te schokken. Daarna opende ze haar ogen, ging anders zitten en zei: 'Zo..., dat voelt stukken beter'. Ze had ruimte. Thuis herhaalde ze de oefening en kreeg telkens lucht. De PTSS-klachten verdwenen, waarna het rouwproces op gang kwam. Het ruimte maken had dit mogelijk gemaakt (Coffeng, 2004).

Sommige cliënten willen juist naar het trauma terug. De therapeut moet dan volgen en kan daarbij focusing en imaginatie gebruiken.

Een vluchteling wilde getuigen van zijn traumatische tocht door oorlogsgebied, alsof hij terug moest keren om het mij te laten zien. Ik stelde voor om zijn tocht denkbeeldig samen over te doen. Ik vertelde iets over focussen, zodat we het onderweg konden gebruiken. Als er gevaar was of geschoten werd, moest hij een teken geven. Dan stonden we stil en verbrandde ik een papier dat het gevecht moest voorstellen. Vervolgens focuste hij om na te gaan of er nog wat gedaan moest worden en ook om te controleren of de angst gezakt was. Daarna verzorgden we denkbeeldig de slachtoffers en begroeven we de doden. Daarvoor was toen geen tijd geweest. We hielden een plechtigheid en hij focuste om te kijken of het zo goed was. Aan het eind van elke zitting hielden we halt. Ik gaf hem de suggestie dat we een oorlogsfilm hadden gezien en dat we de bioscoop verlieten om buiten koffie te drinken. In feite maakten we ruimte. Vervolgens liet ik hem expliciet nog eens focussen om na te voelen wat we gedaan hadden. Hij vertelde dat hij lucht gekregen had. Na tien sessies was de tocht voltooid. Hij had geen nachtmerries meer en sliep beter. De prikkelbaarheid was weg, evenals de drang om elke morgen te rennen (Coffeng, 2004).

Belangrijker dan de focusingtechniek zijn de basiscondities (Coffeng, 2004; Elliott, Davis & Slatick, 1998; Smith, 2003). Zo vergt het bereidheid van de therapeut om in de traumatische situatie te stappen (Van Dantzig, 1999; Dasberg, 1991). Ook is het bieden van contact van belang. De traumatische ervaring wordt immers verergerd door de afwezigheid van een empathische andere persoon (Laub & Auerhahn, 1993). Wanneer het slachtoffer naderhand wel contact geboden wordt als hij zijn trauma onder ogen ziet, maakt dat een groot verschil (Gendlin, 1990a; Prouty, 1994, 2002). Het bieden van contact helpt ook bij het verdragen van heftige emoties (Coffeng, 2002b; Pessó, 1988). De rogeriaanse attitudes (zie hoofdstuk 3 en 4) gelden hier bij uitstek. Slachtoffers moeten gezien worden als experts. Zij lopen schade op als anderen menen het beter te weten (Keilson, 1979). Ze zijn ook gevoelig voor echtheid, omdat ze meestal komen uit een situatie van bedrog. Empathie impliceert begrip van de therapeut dat ze uit een traumatische situatie komen waar ze moeilijk over praten. Acceptatie is nodig, omdat slachtoffers zich vaak schamen voor wat hun is overkomen (Van Ravesteijn, 1978).

4.4 Trauma type II en dissociatie

We spreken van trauma type II bij langdurige of opeenvolgende schokkende ervaringen. Vaak zijn er negatieve gevolgen die bijkomend ook een traumatisch effect hebben (Coffeng, 1996b; Keilson, 1979). Dit laat sporen na van PTSS en dissociatie. In ernstige gevallen is er een dissociatieve identiteitsstoornis, waarbij het zelf van cliënten gesplitst is in deelidentiteiten of 'alters' (Warner, 2000a). Hun herinneringen aan de traumatische gebeurtenissen zijn ook gefragmenteerd door dissociatie. De herinneringen zijn bovendien meerlagig (Van Ravensteijn, 1978; Coffeng, 2005), waardoor tijdens de therapie steeds nieuwe herinneringsfragmenten naar boven komen. Langdurige traumatisering tast ten slotte de ontwikkeling van de persoonlijkheid aan, met persoonlijkheidsstoornissen als gevolg (Herman, Perry & Van der Kolk, 1989). Herman (1992) spreekt dan ook van 'complexe traumatisering'. De complexiteit vereist een procesmatige benadering, waarbij de cliënt eerder wordt gevolgd dan gestuurd (Roy, 1993). In het therapiebeloop kunnen twee fasen onderscheiden worden, die elk een eigen proces en taal hebben. De eerste fase noem ik pre-experiëntieel en presymbolisch, de tweede experiëntieel en symbolisch (Coffeng, 2002a).

De eerste fase is gekenmerkt door *fragmentatie*. Het bewustzijn van cliënten wisselt telkens wanneer een andere alter op de voorgrond komt. Dit wisselen helpt de cliënt om het evenwicht te bewaren. Het wordt al verstoord als de cliënt de stap naar de therapie zet. Focussen is in dit stadium nog niet mogelijk. Cliënten raken ervan in de war. Ze splitsen bij stap 1 en zetten een deel van zichzelf opzij. Ze krijgen geen felt sense omdat ze innerlijk verdeeld zijn (Coffeng, 1998). In publicaties wordt soms de indruk gewekt dat focussen wel mogelijk is (Baljon, 1999; Santen, 1995; Scharwächter, 2001; Van Vliet, 2002). Deze artikelen gaan echter over cliënten die al verder in de behandeling zijn, of die een trauma type I hebben. De therapie van type II vordert slechts langzaam en met kleine stapjes. Kenmerkend is de herhaling: de terugkeer van een alter met hetzelfde gedrag, of van dezelfde herinnering. Het is alsof niets verandert. Dit langzame en zich herhalende proces lijkt op het pre-experiëntieel proces van Prouty (1994). Pre-experiëntieel wil zeggen dat het ervaringgerichte focussen nog niet mogelijk is. De benadering van Prouty past hier beter. Door letterlijk en langzaam terug te zeggen, laat de therapeut merken dat hij volgt. Hij ondersteunt het geheugen van cliënten, die vergeten wat ze gezegd hebben. De *contactreflecties* van Prouty geven hierbij houvast (Coffeng, 2002 a en b, 2005; Prouty, van Werde & Pörtner, 2001). Ze herstellen het contact met de realiteit, dat verstoord is door dissociatie. Cliënten wanen zich op een andere plek en in een andere tijd. Hun verbrokkelde identiteit wordt ondersteund, zodat ze weer contact krijgen met zichzelf (zie hoofdstuk 18).

De eerste fase is ook *presymbolisch*. Uitingen van cliënten kunnen niet geduid worden. De fragmenten van het trauma en de alters zijn stukjes waarvan het verband nog onduidelijk is. Cliënten zijn ook nog te kwetsbaar om hun trauma onder ogen te zien. De therapeut respecteert het fragiele evenwicht door als een archeoloog de stukjes op te rapen. Hij herhaalt details van het trauma, zonder erop in te gaan. Dit herhalen maakt een presymbolisch proces mogelijk (Prouty, 1994). Geleidelijk komen fragmenten van de traumaherinnering bij elkaar en neemt de noodzaak tot dissociëren af. Cliënten beginnen over gevoelens te praten. Als deze ontwikkeling zich voortzet, naderen we de tweede fase van de therapie.

De tweede fase is experiëntieel en symbolisch van aard. Het contact met zichzelf, de omgeving en de therapeut is verbeterd. Er is een basis om de traumatische herinnering onder ogen te zien. Die moet veranderen van een herbeleving in een narratieve herinnering. Focussen komt van pas en dat is nu ook mogelijk geworden. We helpen de cliënt de juiste afstand te vinden

met stap 1. Dan wordt nagegaan wat de essentie was van het trauma. De eerdergenoemde 'blauwdruk' wordt geraadpleegd en daarbij hoort erkenning. Het is immers ontkenning waar cliënten last van hebben. De ontmaskering van de leugen herstelt het vertrouwen in zichzelf. Men kan hier imaginaire technieken gebruiken, zoals een rechtbank waar wordt uitgesproken wat fout was. De traumaverwerking gedurende de tweede fase lijkt in drie emotionele etappes te verlopen. Meestal roept de herinnering eerst angst op. Daarna volgt de pijn en vervolgens is er verdriet en rouw over wat er gebeurd is. Voor meer details verwijst ik naar vorige publicaties (Coffeng, 1996b, 1998, 2002a, 2002b, 2005).

5 Focussen met kinderen en adolescenten

Focussen is bij de behandeling van kinderen in aangepaste werkvormen goed toepasbaar. Net als volwassenen, gebruiken kinderen en adolescenten de focusingstappen. Anderzijds reikt de therapeut kinderen vaak deeltjes van het focusingproces – zogenoemde microprocessen – aan. Voorbeelden hiervan zijn 'ruimte maken', 'vriendelijk zijn voor een gevoel binnenin jezelf' of 'hoe wil het gevoel zich uitdrukken'. Met dergelijke focusinginstructies heeft de therapeut een directieve, structurerende inbreng. Hij leert het kind op een specifieke manier met zichzelf in relatie te staan. Steeds met als doel het experiëntiële proces bij het kind vooruit te helpen. Door hun concrete manier van denken, hebben kinderen echter meer houvasten nodig om hun aandacht te behouden. Een actieve houding van de therapeut is daarom wenselijk. Hoe jonger het kind, hoe meer het behoefte heeft aan actievormen (Santen, 1999). De therapeut kan het kind uitnodigen om vanuit een bepaalde felt sense te schrijven, te tekenen of te schilderen, of om poppen of voorwerpen te kiezen om het verhaal van de felt sense uit te spelen. Hij kan het verhaal op band opnemen en het kind er nadien opnieuw naar laten luisteren. De therapeut kan voorstellen om een gevoel in bepaalde houdingen of bewegingen uit te drukken. Wanneer we kinderen zo de kans bieden om te focussen, merken ze dat er bij hen vanbinnen iets gebeurt dat opluchting geeft, hen beter in hun vel doet voelen of een nieuwe richting aangeeft. De meeste kinderen zijn natuurlijke focussers, omdat ze vertrouwd zijn met het lichamelijke ervaren. Ze leven en reageren vanuit dit lichamelijke ervaren en uiten dit in beweging, in tekeningen, in hun spel. Later komen er meer woorden aan te pas of gaat hun denken er meer tussenkomen. Kenmerkend is dat ze leven in het hier en nu. Dit is dezelfde toestand die ook geldt tijdens het focussen. We focussen op iets dat nu in onszelf aanwezig is, ook als het gaat om een voorval uit het verleden. Kinderen en jongeren kunnen net als volwassenen door allerlei levenservaringen dit natuurlijke contact met zichzelf verliezen.

Voor het ontwikkelen van een focusinghouding naar zichzelf zijn kinderen sterk afhankelijk van de begeleiding van volwassenen. Dit speelt reeds mee vanaf de geboorte. In de eerste maanden van hun leven ontwikkelen kinderen een experiëntiële luisterhouding ten aanzien van zichzelf wanneer de ouders een empathische relatie met hun kind aangaan. Dit gebeurt als de ouders zich affectief afstemmen op hun kind en via verbale en lichamelijke reflecties de ervaringen en reacties van hun kind reflecteren (Boukydis, 1990; Coyle, 1987; Stern, 1985; Vliegen & Cluckers, 2001). Een goede luisterhouding van de volwassenen naar kinderen (Gordon, 1970; Verliefe & Stapert, 2003) blijft ook na de eerste levensmaanden essentieel. Daarbij staat de attitude om lief, vriendelijk, geduldig en zorgend aanwezig te zijn bij 'lastige' gevoelens centraal. Het is vooral deze houding die door de therapeut tijdens het focussen wordt aangeboden

aan kinderen. Voor kinderen en adolescenten is dit stilletjes wachten op wat er dan komt een belangrijke stap in het leren bij zichzelf te zijn.

Focussen met kinderen bouwt voort op het fundament van de basiscondities uit de cliëntgerichte therapie, maar voegt er een procesdirectief aspect aan toe. Daarbij krijgt de werkrelatie steeds voorrang op de techniek. Focussen met kinderen gebeurt veelal door als begeleider het experiëntiële proces bij het kind te volgen en hier en daar een focusingstap in te voegen. Neemt een kind een bepaalde focusingsuggestie niet op, dan stemt de therapeut zich opnieuw af op waar het kind zit. Hij helpt het kind vooral om te wennen aan deze manier van omgaan met zichzelf. Focusing met kinderen en adolescenten is evengoed mogelijk in groepen en kent, zowel op school als in een hulpverleningscontext, een aantal interessante toepassingen (Cornway, 1997; McGuire, 1986; Heintz, 1997; Vlerick, 2008).

In wat volgt beschrijven we bondig hoe de methodiek bij de verschillende focusingstappen aangepast kan worden voor kinderen en jongeren.

5.1 Luisteren naar het probleem

Veelal hoeft er geen rondje 'ruimte maken' te worden gedaan. De meeste kinderen geven direct aan waar ze last van hebben (al kunnen het ook positieve gevoelens zijn). Als therapeut nodig je het kind uit om in een paar zinnen te vertellen wat het probleem is. Je reflecteert dan wat het kind vertelt.

Kinderen kunnen zich net als volwassenen echter overspoeld voelen door gevoelens. Ze kunnen meerdere grote of kleine problemen tegelijk meedragen, wat zich uit in gedragsproblemen, verminderde aandacht voor leertaken, internaliserende en somatische klachten, enzovoort. Ze reageren dan op een structuurgebonden wijze, zonder dat ervaringen procesmatig worden verwerkt. 'Ruimte maken' kan dan als microproces kinderen helpen wat los te komen van hun moeilijkheden en zich minder bedrukt en vrijer te voelen. Deze processtap werkt op zich al krachtig en leidt snel tot veranderingen. Waar volwassenen en adolescenten dit eerder denkbeeldig doen, doen kinderen dit graag met materialen of via tekeningen. Zo kan de therapeut kinderen uitnodigen om het gevoel bij een probleem te tekenen of te schilderen en het vervolgens ergens in de kamer neer te leggen, het op een – voor hen – goede plek op te bergen, er eens van op afstand naar te kijken, er eens van weg te stappen. Het tekenen op zich is reeds een vorm van externaliseren die enige afstand creëert en opluchtend werkt. De kinderen krijgen steeds de boodschap dat het geen mooie tekening hoeft te zijn, maar eerder een die toont hoe ze zich voelen.

In een toneelspelletje kan de therapeut het kind voorstellen dat het naar een bureau komt waar het al zijn klachten kan melden. Elke klacht wordt opgenomen op een geluidsbandje en even beluisterd. Zo krijgt het kind de kans om na te gaan 'hoe het aanvoelt'. Later kan een van de klachten worden geëxploreerd.

Jonge kinderen vinden het leuk om op een groot stuk papier hun lichaam te (laten) tekenen. Men kan het kind ook vrij laten om een andere vorm te kiezen – een bloem, een boom, een dier – die weergeeft hoe ze zichzelf ervaren. Vervolgens worden ze uitgenodigd in die afdruk te tekenen, te kleuren of te schrijven wat in hun leven nu prettig of lastig voelt. Ze staan stil bij waar ze dit ervaren en met welke kleur ze dit bijvoorbeeld willen tekenen op de plattegrond van hun lichaam. Oudere kinderen kunnen dit doen via voorgedrukte lichaamskaarten op A4/A3-formaat. Santen (2008) gebruikt deze werkvorm met levensgrote lichaamskaarten bij jongeren met dissociatieve stoornissen.

Een tastbare manier van ‘ruimte maken’ bestaat in het gebruik van kleine post-itbriefjes. Elke voelbare zorg of probleem wordt op een briefje genoteerd. Daarna kiest het kind waar hij dit briefje neerlegt, hoe ver of hoe dichtbij hij een bepaalde zorg wil neerleggen. Soms worden de briefjes in een vaste ‘probleemdoos’ of ‘schatkist’ gestopt of aan een ‘zorgenboom’ gehangen. Kinderen die nog weinig taalvaardig zijn, kunnen geholpen worden in het weergeven van een handvat door hen een knuffel of speelgoedje te laten kiezen als symbolisering van iets dat hen bezighoudt. Door middel van een aantal uitgeknipte taartstukken kan het kind aangeven hoeveel last iets hem bezorgt. Oudere kinderen kunnen goed op een schaal van 1 tot 10 de draaglast aangeven.

5.2 Aandacht naar binnen laten gaan

Een kind kan reeds een thema klaar hebben of er eentje selecteren na een rondje ruimte maken. De therapeut volgt het kind daarbij en kan vervolgens vragen waar in zijn lichaam het lastige/positieve gevoel zit. Bij jonge kinderen wordt hiervoor soms de metafoor gebruikt van ‘een reis met een lift in je lichaam maken’. Ook ‘lichaamskaarten’ zoals hiervoor beschreven, zijn een handige leidraad.

Sommige kinderen vinden het moeilijk zich te ontspannen of blijven de therapeut afwachtend aankijken. Dan kunnen enkele lichaamsgerichte oefeningen zeer helpend zijn om hen bij hun lichaam te brengen. Na het richten van hun aandacht op hun lichaam – hoe ze zitten en ademen – kan de therapeut dan het kind vragen waar het een gevoel ergens vanbinnen kan voelen. In een eigen groepstraining voor adolescenten met een negatief zelfbeeld gebruikte ik bewegingsoefeningen uit een dansimprovisatie om die gevoeligheid voor hun lichaam te activeren (Vlerick, 2008).

Om een kind te helpen de goede afstand tot het probleem te behouden, is het soms wenselijk het kind eerst een veilige plek voor zichzelf te laten opzoeken van waaruit het kind dit voelen in zichzelf kan aanvangen. Een knuffeldier, een foto, terugdenken aan iets waar het kind goed in is, kunnen die veilige plek helpen vinden. Op die manier kunnen moeilijke dingen die opkomen tijdens het focussen vanuit de veilige plek benaderd worden. Het kind kan dan ook steeds terug naar de veilige plek wanneer het dit wenst. Een gedoseerd verwerken van wat moeilijk is, wordt mogelijk.

Bij deze stap nodigt de therapeut het kind uit om lief en vriendelijk te zijn voor dat gevoel in zichzelf en te luisteren welk verhaal het te vertellen heeft. ‘Kun je lief, vriendelijk zijn voor dat boze binnenin?’ Of: ‘Kun je het eens vriendelijk goedendag zeggen?’ En: ‘Hooft er een kleur of een tekening bij? Wil die plek jou iets vertellen?’

Wanneer de innerlijke criticus van het kind tussenbeide komt met allerlei bedenkingen, vraagt de therapeut het kind om deze eveneens vriendelijk te verwelkomen en die bedenkingen tijdelijk op te bergen of opzij te zetten. Dit kan door de innerlijke dialoog tussen wat voortvloeit uit de beleving enerzijds en de kritische uitlatingen anderzijds, in twee kolommen neer te schrijven, door het kritische stuk te objectiveren in een knuffeldier, pop of speelgoedje, of door het kritische stuk neer te zetten op een lege stoel en het dan verder weg te plaatsen. Vervolgens brengt de therapeut het kind weer met zijn aandacht bij zijn felt sense.

5.3 Het innerlijke verhaal tekenen, spelen of verwoorden

‘Neem rustig de tijd om te zeggen, te tekenen, te spelen hoe het daar voelt in je lichaam’ of ‘luister eens welk verhaal je buik te vertellen heeft’ of ‘wat wil dat gevoel in je buik nu doen’. Soms

kan het kind zich het gemakkelijkst uitdrukken door middel van beelden. Andere kinderen drukken hun felt sense gemakkelijker uit in een (spel)verhaal. Soms zijn een dansje of een liedje goede handvatten. Het aanreiken van literatuur (Santen, 1995) of filmbeelden kan een bruikbaar handvat zijn om jongeren in contact te brengen met hun diffuse binnenwereld.

Het is aan de therapeut om een uitdrukkingwijze voor te stellen. Hierin ligt zijn actief structurerende tussenkomst. Hij reikt een kader aan dat verder geheel door het kind wordt ingevuld. Het blijft echter belangrijk kinderen voldoende tijd te gunnen om heen en weer te gaan tussen innerlijk voelen en symboliseren.

Wat het kind vertelt of doet reflecteert de therapeut zo getrouw mogelijk, daarbij gebruikmakend van zijn eigen resonantieproces. Die reflecties werken resonerend voor het kind.

5.4 Resoneren

De focusingstap ‘resoneren’ maakt bij kinderen impliciet deel uit van het vinden van een handvat. Zodra ze een gevoel kunnen toestaan, gebruiken veel kinderen deze stap spontaan. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting tijdens het in een spel uitspelen van een felt sense. Daar ziet men letterlijk hun gedrevenheid om hun spel uit te werken volgens wat ze binnenin ervaren. De therapeut kan hierop zijn interventies afstemmen. Hij doet dit door tijdens het spelen te ‘empathiseren’ met de spelobjecten, zijn empathisch begrijpen van het spel te verwoorden en zo ‘in’ het spel te blijven zoals in speltherapieën gebruikelijk is. Bijvoorbeeld: ‘Hoe hard de rode auto ook wegrijdt, de anderen blijven hem volgen... Hoe moet die zich wel voelen... Wat heeft hij nu nodig...’ Door dichtbij het experiëntiële proces te blijven, helpt hij het kind bij zijn ervaring te blijven. De spelmaterialen en de reflecties van de therapeut houden de aandacht bij wat er binnenin gebeurt en voelbaar is. Zonder expliciete focusinginstructies expliciteert het kind zo aspecten van zijn beleving, brengt het zijn ervaring in proces en vindt het zelf de gepaste oplossingen vanuit zijn lichamelijk weten. In die zin verlopen de stappen ‘resoneren’, ‘vragen’ en ‘ontvangen’ bij kinderen min of meer in een vloeiende beweging.

Bij een aantal kinderen echter gebeurt dit verloop niet spontaan. Ze blijven steken in repetitieve spelthema’s, reageren angstig, door emotie overspoeld of juist emotievermijdend. Dergelijke kinderen zullen met focusinginstructies eerst geholpen moeten worden om vanuit een veilige plek – zie voorgaande – resonerend aanwezig te zijn bij wat ze spelen. De therapeut zal soms moeten tussenkomen door het spel te onderbreken en het kind te vragen vanuit zijn veilige plek op een zekere afstand naar het gespeelde te kijken. Die reële afstand is soms nodig om het resoneren mogelijk te maken zonder overspoeld te worden. Vervolgens kan het kind verder spelen.

Wanneer kinderen en adolescenten hun felt sense tekenen/schilderen, kan het resoneren actief vorm krijgen door hen te vragen enkele stappen achteruit te zetten en na te gaan of datgene wat getekend/geschilderd is, overeenkomt met wat ze binnenin ervaren. Tegelijk blijft daarmee de juiste afstand ten aanzien van het probleem gewaarborgd.

5.5 Vragen

Kinderen kunnen, wanneer ze in contact staan met hun felt sense, er open vragen aan stellen. ‘Wat is de kern van dit gevoel?’ ‘Wat maakt mij hierbij het meest boos?’ ‘Wat heeft het nodig?’ ‘Wat moet er gebeuren?’ ‘Wat wil mijn lichaam gaan doen?’ De vragen mogen niet te snel na elkaar gesteld worden. De reflecties tussendoor blijven belangrijk.

Om niet in rationalisaties terecht te komen en hun aandacht bij de innerlijke beleving te hou-

den, helpt het om hier opnieuw actieve werkvormen voor te stellen (spel, beweging, schilderen). Bijvoorbeeld, als een jongere zijn felt sense heeft geschilderd, kan de therapeut hem vragen om 'de kern ervan' te schilderen, of het 'duizend keer vergroot' te schilderen (Santen, 1988, 1990, 1995, 1999). Zo ontstaat er een serie gevoelsmatig met elkaar verweven schilderijen waarop de jongere focust en waarmee verschuivingen in de belevingswijze in gang gezet worden.

5.6 Ontvangen en contact houden met de verschuiving die er komt

Kinderen moeten de tijd krijgen (en nemen) om dat wat uit hun ervaring komt te beschermen en te versterken. De therapeut beschermt het kind tegen de gewoonte om meteen verder te praten of te spelen, te reageren op datgene wat duidelijk is geworden of het te bekritisieren. Zo nodigt hij het kind uit om de nieuw gevonden woorden op te schrijven en ze bij zich te houden, te herlezen en de gevoelde beleving erbij in het hele lichaam aanwezig te laten zijn. Kinderen kunnen uitgenodigd worden een spelverhaal nogmaals te spelen. De nieuwe felt sense kan opnieuw getekend worden om het gevoel zo te versterken.

6 Slotbespreking: wat draagt focussen bij aan het therapeutisch effect?

6.1 Focusing maakt veranderingen zichtbaar

Therapeuten zien graag dat hun cliënt verandert. Dat is duidelijk wanneer iemand met een fobie weer op straat durft. Ook bij evaluaties komen veranderingen naar voren (Bloemsmas, 1999). Dit zijn constatering achteraf. Het is interessanter om al in de sessie zelf veranderingen te zien. Soms is een kleine verandering de aanzet van een doorbraak. Bij nauwkeurige observatie ziet men iemand die focust van moment tot moment veranderen. Dat gebeurt al bij de oefening met de zes stappen. Er is opluchting als de cliënt iets op de grond zet: een zucht en ontspanning. Bovendien kijkt hij anders tegen zijn probleem aan. Dat is aan zijn gezicht te zien. Dat is ook het geval wanneer hij contact heeft met de felt sense, bij de tweede stap. Als hij de juiste woorden vindt, is dat aan de stem te horen: die komt van binnenuit. Bij een gevoelsverschuiving is het nog duidelijker. In de gesprekstherapie kunnen kleine veranderingen van de cliënt relevante signalen zijn. We bespraken het model van Iberg waarmee we informatie krijgen over de fase waarin de cliënt verkeert en waarop we interventies kunnen afstemmen. We vermeldden ook de moment tot moment wijzigingen in experiëntiële toestand, die informatie geven over het al dan niet aansluiten van onze interventies. Door deze signalen als verkeersborden te gebruiken, volgt de therapeut nauwgezet het proces van de cliënt. Immers, aan sommige therapeuten ontgaat het effect van hun interventie. Ze wachten het ook niet af, maar voegen er andere interventies aan toe, waardoor het effect van de eerste interventie helaas verloren gaat.

6.2 Focussen geeft cliënten het stuur in handen

Focusing geeft cliënten een instrument om hun eigen therapie te sturen. Ze gaan steeds na of wat ze vertellen datgene is wat hen bezighoudt en of de woorden hun gevoel precies weergeven. Met elke volgende zin proberen ze het nog nauwkeuriger te omschrijven. Soms merken ze dat wat ze verteld hebben, eigenlijk niet is wat er dwarszat. Pas als ze dat verteld hebben gaan ze opgelucht weg. Op dezelfde wijze luisteren ze of het klopt wat de therapeut zegt. Zo niet, dan corrigeren ze de therapeut. Therapeut en cliënt die bekend zijn met focusing, weten dat er stiltes vallen. Die zijn nodig om contact te krijgen met de felt sense, of om te wachten op de juiste

woorden. Er is vertrouwen in het proces, waarover de cliënt de regie voert. Door het focussen durven cliënten ook sneller te vragen wat ze nodig hebben en merken ze ook tijdig of ze bij de goede therapeut zitten.

6.3 Focusing versterkt het effect van technieken uit andere oriëntaties

Gendlin (1961, 1970a) benadrukt het universele karakter van *experiencing* bij verschillende therapiescholen en het experiëntiële effect van allerlei interventies. Hij staat open voor alle technieken die effect hebben. Concrete handelingen (actiestappen) of directieve technieken kunnen nodig zijn. In zijn boek van 1996 bespreekt hij welke technieken (invalshoeken) uit verschillende scholen experiëntieel bruikbaar zijn, los van hun theoretische context. Hij heeft kritiek op therapeuten die effect verwachten binnen hun eigen kader en als dit uitblijft, toch doorgaan met dezelfde interventies. Ze missen veranderingen die niet op hun landkaart staan. Hij beklemtoont daarom het belang van de rogeriaanse luisterhouding. Hiermee staan therapeuten open voor de reactie van de cliënt op iedere interventie. Indien de therapeut alert is voor deze processignalen, kan hij adequaat reageren. Als er niets verandert, staat hij stil bij de impasse. Vandaar de paradox: Gendlin is onorthodox in het gebruik van allerlei methoden, maar houdt vast aan de rogeriaanse luisterhouding. De therapeut geeft eerst aandacht aan de eerstvolgende reactie van de cliënt, voordat hij met nieuwe interventies komt. Hij volgt de cliënt en niet zijn eigen gedachtegang.

Allerlei technieken – zoals geleide fantasie, werken met dromen, lichaamsgericht werk of vrije associatie – kunnen met focusing gecombineerd worden. Ze sluiten dan beter aan bij de lichamelijke gevoelde beleving van cliënten. Dit geeft houvast. Het voegt ook een verfijning toe, waardoor deze technieken effectiever worden: meer geneesmiddel, minder bijwerking. Het werkt als een katalysator en het effect is ook breder: veranderingen ontstaan op meer dimensies dan de therapeut verwacht. Zo worden beelden lichamenlijk verankerd bij geleide fantasie. Het procesaspect wordt versterkt, waardoor verrassende wendingen mogelijk worden. In plaats van onderhevig te zijn aan reeksen beelden of emoties, staat de cliënt stil bij de gevoelde betekenis van zijn geleide fantasie en vanuit dit gevoel ontstaan andere en nieuwe beelden. De beelden zijn anders dan degene die de cliënt zich herinnert of die hij verwachtte. Dankzij het contact met zijn felt sense voelt de cliënt bovendien dat de volgende stap de meest juiste is.

Dat focusing ook met andere therapievormen gecombineerd kan worden, werd in paragraaf 4 geïllustreerd aan de hand van rouwtherapie. Dan is er nog de mogelijkheid van een cursus focussen naast een psychotherapie. Dit ondersteunt de therapie en geeft soms ook een aanzet tot verandering, zoals het volgende voorbeeld illustreert.

Een cliënte werd naar de cursus verwezen omdat ze geen contact had met gevoelens en alles rationeel onder controle hield. Ze was zo gespannen dat haar hoofd boven haar romp leek te zweven. De therapie liep vast. Tijdens het oefenen van de eerste stap werd haar hoofd weer één geheel met haar romp. In de daaropvolgende therapiesessie toonde ze voor het eerst verdriet en werd de dood van haar zus bespreekbaar.

6.4 Empirisch onderzoek

Het empirisch onderzoek over focusing is nauw verweven met het onderzoek over het ervaringsproces in brede zin; het focusingproces situeert zich immers binnen de schaalstappen 4 tot 7 van de Ervaringsprocesschaal. Wij beperken ons hier tot het onderzoek over aspecten van

de focusingprocedure in stricte zin, met bijzondere aandacht voor de publicaties vanaf 1990. Onze voornaamste bronnen hierbij zijn de overzichtspublicaties van Elliott, Greenberg & Lietaer (2004), Greenberg, Elliott & Lietaer (1994), Jaison & Lawlor (1996-97), Hendricks (2002) en Purton (2004, pp. 155-162). Een overzicht van het bredere onderzoek over ervaringsgerichte aspecten van het zelfexploratatieproces vindt u in hoofdstuk 7.

Grosso modo wordt in deze overzichten – met als voornaamste studies deze van Durak, Bernstein & Gendlin (1996-97), Leijssen (1996) en Sachse, Atrops, Wilke & Maus (1992) – bevestigd dat in succesvolle therapieën en therapiesessies het aantal episodes met focusingkenmerken duidelijk hoger ligt dan in niet-succesvolle therapieën en sessies. Focusingprocessen blijken echter niet ‘het enige goud’ te zijn van een vruchtbaar therapieproces. Zo wordt er ook soms vooruitgang vastgesteld bij cliënten die geen focusinggedrag vertonen en zijn er cliënten met een hoog focusingniveau die in hun interpersoonlijke problemen van elke dag toch weinig vooruitgang maken.

Wat betreft het outcome-onderzoek inzake specifieke problematieken vermeldt Hendricks (2002) studies waaruit blijkt dat focusing – op zich of als bijkomende procedure – met succes wordt toegepast bij de behandeling van zwaarlijvigheidsproblemen, stress, intrapsychische conflicten, psychose, gewelddadige mannen, kankerpatiënten tijdens een herstelfase en ouderen; we kunnen hieraan een nog lopende studie toevoegen van Müller (2007; Müller & Feuerstein, 1999) die een focusingprotocol heeft uitgewerkt voor de behandeling van pijnpatiënten en dit op zijn effectiviteit toetst.

In verband met het aanleren van de ‘focusingvaardigheid’ blijkt dat afzonderlijke leersessies effect hebben, maar dat dit effect verloren gaat wanneer cliënten het geleerde niet in praktijk brengen tijdens hun therapie. In dat geval dient de therapeut met focusinggeoriënteerde interventies de cliënt te herinneren aan wat hij geleerd heeft. Verder blijkt ook dat problemen in de werkrelatie in de weg kunnen staan van het zich engageren in een focusingproces (Leijssen, 1996). Schalen voor het meten van de mate waarin focusing heeft plaatsgevonden in een sessie, werden – zowel voor cliënt als voor therapeut – uitgewerkt door Iberg (1991, 1996b, 2002).

Aanbevolen lectuur

Voor hen die niet bekend zijn met focussen, is Gendlin's boek *Focussen* (1981) een goede inleiding. Didactische aspecten komen aan bod in het boek *De kracht van focussen* (1998) van Weiser. Psychotherapeuten krijgen handreikingen in het boek *Focusing-oriented psychotherapy* (1996) van Gendlin en ook in het boek van Leijssen, *Gids voor gesprekstherapie* (1995a). Purton benadert dit onderwerp meer filosofisch in zijn boek *Person-centred therapy, the focusing-oriented approach* (2004).

Verder verwijzen we naar de website van het Focusing Institute, www.focusing.org, waar allerlei documentatie verkrijgbaar is, zoals het tijdschrift *The Folio*, handleidingen, diverse publicaties (waaronder het hele oeuvre van Gendlin), audio-/videobanden en dvd's. Ook is er informatie over cursussen, focusingcentra en contactpersonen. In Europa is er onder meer het DAF-centrum van Wiltshcko (Würzburg), dat zeer leesbare boekjes uitgeeft: www.daf-focusing.de. Heel wat artikelen over focussen met kinderen zijn te vinden in de ‘children's corner’ van de website van het Focusing Institute (www.focusing.org/chfc); meerdere artikelen ervan behandelen het ‘ruimte maken’ in bijvoorbeeld een schoolcontext. In een casus van een 10-jarige

jongen worden de drie fasen van focusing volgens Iberg toegelicht (Iberg, 1997). Santen (1999) geeft een mooi overzicht van focussen met kinderen vanuit een therapeutische context. Ook voor het gebruik van focusing bij getraumatiseerde kinderen en adolescenten verwijzen we naar Santen (1988, 1990, 1995, 2007). Verliefde & Stapert (2003) schreven een laagdrempelige Nederlandstalige handleiding voor het focussend luisteren naar kinderen. Voor een voorbeeld van een focusingtraining in een groep voor adolescenten met een negatief zelfbeeld, verwijzen we naar Vlerick (2008).

Literatuur

- Abraham, R.A., van Audenhove, Ch., Dijk, L. van, Haans, T., Heuves, W., Korrelboom, K., Kuipers, H., Reul-Verlaan, R., & Takens, R.J. (2003). Een integrerende indicatiestelling voor psychotherapie. In S. Colijn, J.A. Sniijders & R.W. Trijsburg (Red.), *Leerboek integratieve psychotherapie* (pp. 157–178). Utrecht: De Tijdstroom.
- Accordino, M.P., & Guerney, B.G. (2002). The empirical validation of Relationship Enhancement couple and family therapy. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapy. Handbook of research and practice* (pp. 403-442). Washington DC: APA..
- Ainsworth, M.D.S. et al. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Alexander, F., & French, T.M. (1946). *Psychoanalytic therapy: Principles and application*. New York: Ronald.
- Allemeersch, B. (2003). Kort en goed. Over de ontstaansgeschiedenis van de korte therapie en de oplossingsgerichte therapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41, 261-275.
- Alpert, M.C. (1992). Accelerated empathic therapy. A new short-term dynamic psychotherapy. *International Journal of Short-Term Psychotherapy*, 7, 133-157.
- Altenhöfer, A., Schulz, W., Schwab, R., & Eckert, J. (2007). Psychotherapie von Anpassungsstörungen. Ist eine auf 12 Stunden begrenzte Gesprächspsychotherapie ausreichend wirksam? *Psychotherapeut*, 52, 24-34.
- Amodeo, J. (2007). A focusing-oriented approach to couples therapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 6, 169-182.
- Anchin, J.C., & Kiesler, D.J. (Red.). (1982). *Handbook of interpersonal psychotherapy*. New York: Pergamon.
- Andersen, E. (1999). *Kindertekeningen begrijpen. Wat tekeningen kunnen leren over de ontwikkeling, de gevoelens en de ervaringen van kinderen*. Aartselaar: Deltas.
- Anderson, H. (1997). *Conversation, language and possibilities: A postmodern approach to therapy*. New York: Basic Books.
- Anderson, H. (2001). Postmodern collaborative and person-centred therapies: What would Carl Rogers say? *Journal of Family Therapy*, 23, 339-360.
- Anderson, W.A. (1989). Family therapy in the client-centered tradition. *Person-Centered Review*, 4, 295-307.
- Anderson-Klontz, B.T., Dayton, T., & Anderson-Klontz, L.S. (1999). The use of psychodramatic techniques within solution-focused brief therapy: A theoretical and technical integration. *International Journal of Action Methods*, 52, 113-120.
- Andrews, J.D.W. (1991). Interpersonal challenge: The second integrative relationship factor. *Journal of Psychotherapy Integration*, 1, 265-286.
- Angus, L., & McLeod, J. (2004). *The handbook of narrative and psychotherapy*. London: Sage.
- Angus, L., Levitt, H., & Hardtke, K. (1999). The narrative processes coding system: Research applications and implications for psychotherapeutic practice. *Journal of Clinical Psychology*, 55, 1255-1270.
- APA Presidential Task Force on Evidence-Based Practice (2006). Evidence-based practice in psychology. *American Psychologist*, 61(4), 271-285.

- Appelo, M. (1997). De chronische valkuil. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 39, 321-333.
- Arieti, S., & Bemporad, J.R. (1978). *Severe and mild depression: The therapeutic approach*. New York: Basic Books.
- Asay, T.P., & Lambert, M.J. (2002). Therapist relational variables. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Attekum, M. van (1997). *Aan den lijve. Lichaamsgerichte psychotherapie volgens Pesso*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Axline, V.M. (1947/1989). *Play therapy*. Boston: Houghton Mifflin. [London: Ballantine Books].
- Axline, V.M. (1950). Play therapy experiences as described by child participants. *Journal of Consulting Psychology*, 14, 53-63.
- Axline, V.M. (1971). *Dibs op zoek naar zichzelf*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Bachelor, A. (1988). How clients perceive therapist empathy: A content analysis of 'received' empathy. *Psychotherapy*, 25, 227-240.
- Baim, C., Burmeister, J., & Maciel, M. (Red.). (2007). *Psychodrama: Advances in theory and practice*. New York: Brunner/Routledge.
- Baldwin, M., & Rogers, C.R. (1987). Interview with Carl Rogers on the use of the self in therapy. In M. Baldwin & V. Satir (Red.), *The use of self in therapy* (pp. 45-52). New York: Haworth Press.
- Baljon, M. (1999). Cliëntgerichte psychotherapie bij complexe posttraumatische stress stoornis. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 25, 305-321.
- Balint, M. (1965). Pre-genital organization of the libido. In *Primary love and the psychoanalytic techniques* (pp. 49-52). New York: Liveright.
- Barkham, M., & Shapiro, D.A. (1986). Counselor verbal response modes and experienced empathy. *Journal of Counseling Psychology*, 33, 3-10.
- Barrett-Lennard, G.T. (1962). Dimensions of therapist response as causal factors in therapeutic change. *Psychological Monographs*, 76 (43, Whole No. 562).
- Barrett-Lennard, G.T. (1981). The empathy cycle: Refinement of a nuclear concept. *Journal of Counseling Psychology*, 28, 91-100.
- Barrett-Lennard, G.T. (1986). The Relationship Inventory now: Issues and advances in theory, method, and use. In L. S. Greenberg & W. M. Pinsof (Red.), *The psychotherapeutic process: A research handbook* (pp. 439-475). New York: Guilford Press.
- Barrett-Lennard, G.T. (1990). The therapy pathway reformulated. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 123-153). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Barrett-Lennard, G.T. (1993). The phases and focus of empathy. *British Journal of Medical Psychology* 66, 3-14.
- Barrett-Lennard, G.T. (1997). The recovery of empathy - Toward others and self. In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp.103-123). Washington, DC: American Psychological Association.
- Barrett-Lennard, G.T. (1998). *Carl Rogers' helping system. Journey and substance*. London: Sage.
- Barrett-Lennard, G.T. (2005). *Relationship at the centre. Healing in a troubled world*. London: Whurr Publishers.
- Barrineau, P. (1992). Person-centered dreamwork. *Journal of Humanistic Psychology*, 32, 90-105.
- Bateman, A.W., & Fonagy, P. (2004). *Psychotherapy for borderline personality disorder. Mentalization based treatment*. Oxford: Oxford University Press.

- Bateman, A.W., & Fonagy, P. (2007). *Mentaliseren bij de borderline persoonlijkheidsstoornis. Praktische gids voor hulpverleners in de GGZ*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Bateson, G., Jackson, D.D., Haley, J., & Weakland, J. (1956). Toward a theory of schizophrenia. *Behavioral Science*, 1, 251-264.
- Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford.
- Beck, A.T. (1999). Cognitive aspects of personality disorders and their relation to syndromal disorders: A psycho-evolutionary approach. In C.R. Cloninger (Red.), *Personality and psychopathology* (pp. 441-429). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Becker, E. (1973). *The denial of death*. New York: Free Press Paperbacks.
- Beelmann, A., & Schneider, N. (2003). Wirksamkeit von Psychotherapie bei Kindern und Jugendlichen. Ein Übersicht und Meta-Analyse zum Bestand und zu Ergebnissen der deutschsprachigen Effectivitätsforschung. *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie*, 32, 129-143.
- Behr, M. (2002). Therapie als Erleben von Beziehung – Die Bedeutung der interaktionellen Theorie des Selbst für die Praxis einer personenzentrierten Kinder- und jugendlichen Psychotherapie. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band. 1. Grundlagen und Konzepte* (2nd ed.; pp. 95-122). Göttingen: Hogrefe.
- Behr, M. (2003). Interactive resonance in work with children and adolescents: A theory-based concept of interpersonal relationship through play and the use of toys. *Person-Centered and Experiential Psychotherapies*, 2, 81-102.
- Behr, M. (2005). Differentielle Effekte von empathischen und authentischen Eltern-Lehrer-Gesprächen im Rollenspielexperiment. *Empirische Pädagogik*, 19, 244-264.
- Behr, M. (2006). Beziehungszentrierter Erstkontakt in der heilpädagogischen und psychotherapeutischen Arbeit mit Kindern, Jugendlichen und Familien. *Person*, 10, 108-117.
- Behr, M. (2007). Gesprächspsychotherapie mit Kindern und Jugendlichen – Spieltherapeutische Konzepte und Praxis eines personenzentriert-interaktionellen Vorgehens. In J. Kriz & T. Slunecko (Red.), *Gesprächspsychotherapie – Die therapeutische Vielfalt der personenzentrierten Ansätze* (pp. 151-164). Wien: Facultas wuv UTB.
- Behr, M., & Cornelius-White, J.H.D. (2008). Relationship and development: Concepts, practice and research in person-centred work with children, adolescents and parents. In M. Behr & J.H.D. Cornelius-White (Red.), *Facilitating young people's development: International perspectives on person-centred theory and practice* (pp. 1-24). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Benjamin, L.S. (1974). Structural analysis of social behaviour (SASB). *Psychological Review*, 81, 392-425.
- Benjamin, L.S. (1993a/1996). Every psychopathology is a gift of love. *Psychotherapy Research*, 3(1), 1-24. [ingekorte versie in *Psychotherapie. Toegang tot de internationale literatuur*, 1996/2, pp. 129-159].
- Benjamin, L.S. (1993b). *Interpersonal diagnosis and treatment of personality disorders*. New York: Guilford.
- Benjamin, L.S. (2006). *Interpersonal reconstructive therapy: An integrative, personality-based treatment for complex cases*. New York, London: Guilford.
- Bergner, R.M. (1995). *Pathological self-criticism: Assessment and treatment*. New York: Plenum.
- Berk, T. (1991). Cliëntgerichte groepspsychotherapie. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 433-479). Utrecht: De Tijdstroom.
- Berk, T. (1997). Overdracht: een te assimileren proces in de cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 175-191.

- Berk, T. (2005). *Leerboek groepspsychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Berne, E. (1964). *Games people play*. New York: Grove Press.
- Betan, E.B., Heim, A.K., Conklin, C.Z., & Westen, D. (2005). Countertransference phenomena and personality pathology in clinical practice: An empirical investigation. *American Journal of Psychiatry*, *162*, 890-898.
- Beutler, L.E., Castonguay, L.G., & Folett, W.C. (2006a). Therapeutic factors in dysphoric disorders. *Journal of Clinical Psychology*, *62*, 639-647.
- Beutler, L.E., Castonguay, L.G., & Folett, W.C. (2006b). Integration of therapeutic factors in dysphoric disorders. In L.G. Castonguay & L.E. Beutler (Red.), *Principles of therapeutic change that work* (pp. 112-115). New York: Oxford University Press.
- Beutler, L.E., Machado, P.P.P., & Allstetter Neufeldt, S. (2004). Therapist variables. In M.J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behavior change* (pp.227-306). New York: Wiley.
- Biermann-Ratjen, E.-M. (2006). Klientenzentrierte Entwicklungslehre. In J. Eckert, E.-M. Biermann-Ratjen, & D. Höger (Red.), *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis* (pp. 73-91). Heidelberg: Springer.
- Biermann-Ratjen, E.-M. (2007). Kortdurende cliëntgerichte psychotherapie bij aanpassingsstoornissen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, *45* (2), 13-19.
- Biermann-Ratjen, E.-M., Eckert, J., & Schwarz, H.J. (1981/2003). *Gesprächspsychotherapie: verändern durch verstehen*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Biermann-Ratjen, E.-M., Eckert, J., Laleik, S., & Schützmann (2006). Manual zur ambulanten klientenzentrierten Gesprächspsychotherapie bei Bulimia Nervosa. In J. Eckert, E.-M. Biermann-Ratjen & D. Höger (Red.), *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis* (pp. 461- 483). Heidelberg: Springer.
- Binder, U. (1999). Empathie en empathieontwikkeling met betrekking tot vroege, ernstige stoornissen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, *37*, 266-278.
- Binder, U. (2004). De ontberingen van een psychotisch leven als uitdaging voor de psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, *42*, 99-116.
- Binder, U., & Binder, J. (2001). A theoretical approach to empathy. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Empathy* (pp. 163-180). Ross-on-Wye, UK: PCCS-Books.
- Binstock, H. and Bohart, A.C. (2001). *A client's ability to grow therapeutically despite a therapist's overt lack of experiential empathy*. Paper presented at the Western Psychological Association Convention, Hawaii. April 2001.
- Bion, W. (1962). A theory of thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, *43*, 306-310.
- Bixler, R. (1949). Limits are therapy. *Journal of Consulting Psychology*, *13*, 1-11.
- Blatner, A. (2000). *Foundations of psychodrama: History, theory and practice*. New York: Springer.
- Blatt, S.J. (1995). The destructiveness of perfectionism: Implications for the treatment of depression. *American Psychologist*, *50*, 1003-1020.
- Bloemsma, F. (1999). Evalueren als therapeutische interventie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, *25*, 162-177.
- Bloemsma, F. (2001). Procesgerichte diagnostiek. Diagnosticeren, indiceren en therapie ontwerpen vanuit een cliëntgericht kader. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, *27*, 105-128.
- Boeckhorst, F. (2001a). De systemische optiek in de psychotherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Columbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (II 5, pp. 1-32). Utrecht: De Tijdstroom.
- Boeckhorst, F. (2001b). Narratieve benaderingen in de (psycho)therapie: Een richtingwijzer. *Systeemtherapie*, *13*, 130-144.

- Boeck-Singelmann, C., Ehlers, B., Hensel, T., Kemper, F. & Monden-Engelhardt, C. (Red.). (2002-2003). *Personzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band 1. Grundlagen und Konzepte* (rev. ed. 2002); *Band 2. Anwendung und Praxis* (rev. ed. 2002); *Band 3. Störungsspezifische Falldarstellungen* (2003). Göttingen/Bern: Hogrefe Verlag.
- Bohart, A.C. (1990). A cognitive client-centered perspective on borderline personality development. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 599-621). Leuven: Leuven University Press.
- Bohart, A.C. (1995). Het proces van beleving: de basis van psychotherapie. *Psychotherapie. Toegang tot de internationale vakliteratuur*, 2, 247-269.
- Bohart, A.C. (2000a). Paradigm clash: Empirically supported psychotherapy practice. *Psychotherapy Research*, 10, 488-493.
- Bohart, A.C. (2000b). The client is the most important common factor: Client's self-healing capacities and psychotherapy. *Journal of Psychotherapy Integration*, 10, 127-149.
- Bohart, A.C. (2001). Emphasising the future in empathy responses. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 2. Empathy* (pp. 99-111). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Bohart, A.C. (2002). How does the relationship facilitate productive client thinking? *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 32, 61-69.
- Bohart, A.C. (2003). Person-centered psychotherapy and related experiential approaches. In A.S. Gurman & S.B. Messer (Red.), *Essential psychotherapies* (2nd ed., pp. 107-148). New York: Guilford.
- Bohart, A.C. (2004). How do clients make empathy work? *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 102-116.
- Bohart, A.C. (2007a). An alternative view of concrete operating procedures from the perspective of the client as active self-healer. *Journal of Psychotherapy Integration*, 17 (1), 125-137.
- Bohart, A.C. (2007b). Taking steps along a path: Full functioning, openness, and personal creativity. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 6, 14-29.
- Bohart, A.C., Elliott, R., Greenberg, L.S., & Watson, J.C. (2002). Empathy. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work* (pp. 89-108). New York: Oxford University Press.
- Bohart, A.C., et al. (1996). Experiencing, knowing and change. In R. Hutterer, G. Pawlowsky, P.F. Schmid, & R. Stipsits (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy. A paradigm in motion* (pp. 199-211). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bohart, A.C., & Greenberg, L.S. (Red.). (1997a). *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Bohart, A.C., & Greenberg, L.S. (1997b). Empathy and psychotherapy: An introductory overview. In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 3-31). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bohart, A.C., & Greenberg, L.S. (1997c). Empathy: Where are we and where do we go from here? In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 419-449). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bohart, A.C., O'Hara, M., & Leitner, L.M. (1998). Empirically violated treatments: Disenfranchisement of humanistic and other psychotherapies. *Psychotherapy Research*, 8, 141-157.
- Bohart, A.C., & Tallman, K. (1997). Empathy and the active client: An integrative, cognitive-experiential approach. In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 393-415). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bohart, A.C., & Tallman, K. (1999). *How clients make therapy work*. Washington, DC: A.P.A..

- Bolten, M.P. (1990). Opleidingstherapie en de plaats van groepen. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 16, 60-68.
- Bordin, E.S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance? *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 16, 252-260.
- Bott, D. (2001). Client-centred therapy and family therapy: A review and commentary. *Journal of Family Therapy*, 23, 361-377.
- Boukydis, Z.F. (1990). Client-centered/experiential practice with parents and infants. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 797-811). Leuven: Leuven University Press.
- Bouwkamp, R. (1999). *Helen door delen. Experiëntiële interpersoonlijke therapie. Theorie, methodiek, onderzoek*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Bouwkamp, R. (2002). Interpersoonlijke interventies. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (I 4.5, pp. 1-29). Utrecht: De Tijdstroom.
- Bouwkamp, R., & Bouwkamp, S. (1995). *Psychosociale therapie voor kind en gezin*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Bowlby, J. (1969) *Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment*. London: The Hogarth Press.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss. Vol. 2: Separation: Anxiety and anger*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss. Vol. 3: Loss: Sadness and Depression*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Bozarth, J.D. (1984). Beyond reflection: Emergent modes of empathy. In R.F. Levant & J.M. Shlien (Red.), *Client-centered therapy and the person-centered approach: New directions in theory, research and practice* (pp. 59-75). New York: Praeger.
- Bozarth, J.D. (1985). Quantum theory and the person-centered approach. *Journal of Counseling and Development*, 64, 179-181.
- Bozarth, J.D. (1997). Empathy from the framework of client-centered theory and the rogerian hypothesis. In A.C. Bohart & L.S.Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 81-102). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bozarth, J.D. (2002). Nondirectivity in the person-centered approach. *Journal of Humanistic Psychology*, 42, 78-83.
- Bozarth, J.D., Zimring, F.M., & Tausch, R. (2002). Client-centered therapy: The evolution of a revolution. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 147-188). Washington, D.C.: APA Books.
- Braaten, L. (1998). A person-centred perspective on leadership and team-building. In B. Thorne & E. Lambers (Red.), *Person-centred therapy. A European perspective* (pp. 176-194). London: Sage.
- Bradley, B., & Johnson, S.M. (2005). Emotionally focused couple therapy: An integrative contemporary approach. In M. Haraway (Red.), *Handbook of couple therapy* (pp. 179-193). New York: Wiley.
- Bratton, S.C. (2008). *Innovations in filial therapy*. Hove, UK: Routledge.
- Bratton, S.C., Landreth, G.L., Kellam, T., & Blackard, S. (2006). *Child Parent Relationship Therapy (CPRT). Treatment Manual: A 10-Session Filial Therapy model for training parents*. New York: Routledge Publishers of Taylor & Francis Publishing.
- Bratton, S.C., & Ray, D. (2000). What the research shows about play therapy. *International Journal of Play Therapy*, 9, 47-88.
- Bratton, S.C., & Ray, D. (2002). Humanistic Play Therapy. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 369-402). Washington, DC: APA.

- Bratton, S.C., Ray, D., Rhine, T., & Jones, L. (2005). The efficacy of play therapy with children: A meta-analytic review of treatment outcomes. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36, 376 – 390.
- Brodley, B.T. (1999). The actualizing tendency concept in client-centered theory. *The Person-centered Journal*, 6(2), 108-120.
- Brodley, B.T. (2001a). Congruence and its relation to communication in client-centered therapy. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 55-78). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Brodley, B.T. (2001b). Observations of empathic understanding in a client-centred practice. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Empathy* (pp. 16-37). Ross-on-Wye: PCCS-Books.
- Brodley, B.T. (2002). Observations of empathic understanding in two client-centered therapists. In J.C. Watson, R.N. Goldman, & M.S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century. Advances in theory, research and practice* (pp.182-203). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Brodley, B.T. (2006). Non-directivity in client-centered therapy. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 5, 36-52.
- Brodley, B.T., & Lietaer, G. (Red.). (2006). *Transcripts of Carl Rogers' therapy sessions. Vols. 1 to 17*. Word documents, available for research and training through: germain.lietaer@psy.kuleuven.be ; kmoon1@alumni.uchicago.edu.
- Brodley, B.T., & Schneider, C. (2001). Unconditional positive regard as communicated through verbal behavior in client-centered therapy. In J.D. Bozarth & P. Wilkins (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 3. Unconditional positive regard* (pp. 156-172). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Brown, B., Werner, C.M., & Altman, I. (1998). A dialectical-transactional perspective on close relationships. In B.M. Montgomery & L.A. Baxter (Red.), *Dialectical approaches to studying personal relationships* (pp. 137-183). Mahwah, NJ/London: Lawrence Erlbaum.
- Bruin-Beneder, R. de (1998). Cliëntgerichte kinderpsychotherapie. In R. de Bruin-Beneder (Red.), *Kinderpsychotherapie, basiskennis voor de praktijk van de psychotherapie* (pp. 108-132). Muiderberg: Coutinho.
- Bruijn, J., Hoogendijk, W., & Van Schaik, A. (2006) Unipolaire Stemmingsstoornissen. In M.W. Hengeveld & A.J.L.M. Van Balkom (Red.), *Leerboek psychiatrie* (pp.235-256). Utrecht: De Tijdstroom.
- Buber, M. (2003). *Ik en jij*. (10de druk). Utrecht: Bijleveld.
- Buber, M., & Rogers, C.R. (1957). Dialogue between Martin Buber and Carl Rogers. In H. Kirschenbaum & V.L. Anderson (1989), *Carl Rogers: Dialogues* (pp. 41-63). Boston: Houghton Mifflin.
- Buchanan, D. (1984). Moreno's social atom: A diagnostic tool for exploring interpersonal relationships. *The Arts in Psychotherapy*, 2, 154-164.
- Bugental, J.F.T. (1976). *The search for existential identity*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bugental, J.F.T. (1987). *The art of the psychotherapist*. New York: Norton.
- Burlingame, G.M., MacKenzie, K.R., & Strauss, B. (2004). Small-group treatment: Evidence for effectiveness and mechanisms of change. In M. J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behaviour change* (5th ed, pp. 647-696). New York: Wiley.
- Cain, D.J. (1989a). The paradox of nondirectiveness in the person-centered approach. *Person-centered Review*, 4, 123-131.
- Cain, D.J. (1989b). From the individual to the family. *Person-Centered Review*, 4, 248-255.

- Cain, D.J. (2002). Defining characteristics, history, and evolution of humanistic psychotherapies. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 3-54). Washington, DC: APA.
- Cain, D.J. (Guest Ed.) (2007). Contributions of humanistic psychotherapies to the field of psychotherapy (Special issue). *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 37(1), 1-58.
- Cain, D.J., & Seeman, J. (2002). *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice*. Washington: A.P.A.
- Camus, A. (1971). *De mythe van Sisyphus*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Carkhuff, R. (1969). *Helping and human relations. A primer for lay and professional helpers. Vol. I & II*. New York: Holt-Rinehart-Winston.
- Castonguay, L.G., & Beutler, L.E. (2006a). Principles of therapeutic change. A task force on participants, relationships and technique factors. *Journal of Clinical Psychology*, 62, 631-638.
- Castonguay, L.G., & Beutler, L.E. (Red.). (2006b). *Principles of therapeutic change that work*. Oxford: Oxford University Press.
- Cedar, B., & Levant, R.F. (1990). A meta-analysis of the effects of parent effectiveness training. *The American Journal of Family Therapy*, 18, 373-384.
- Claiborn, D., Goodyear, R.K., & Horner, P.A. (2002). Feedback. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work. Therapist contributions and responsiveness to patients* (pp. 217-233). Oxford: Oxford University Press.
- Chambless, D.L., & Hollon, S.D. (1998). Defining empirically supported therapies. *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 66, 7-18.
- Cluckers, G. (1986). *Steungevende kinderpsychotherapie: Een andere weg*. Deventer: Van Loghum.
- Cluckers, G. (1989). "Containment" in de therapeutische relatie: de therapeut als drager en zingever. In H. Vertommen, G. Cluckers & G. Lietaer (Red.), *De relatie in therapie* (pp. 49-64). Leuven: Universitaire Pers Leuven..
- Cluckers, G., & Meurs, P. (2005). Bruggen tussen denk-wijzen? Reflecties over mentalisatie, ontwikkeling en (kinder)psychotherapie. In M. Kinet & R. Vermote (Red.), *Mentalisatie* (pp. 11-34). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Coffeng, T. (1985). Focussen, een cursus als pre-therapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 11, 402-409.
- Coffeng, T. (1986). Focusing en rouwtherapie. In R. Van Balen, M. Leijssen & G. Lietaer (Red.), *Droom en werkelijkheid in client-centered psychotherapie* (pp.189-195). Leuven: Acco.
- Coffeng, T. (1988). *The use of Focusing in Experiential Psychotherapy*. Video International Conference on Client-centered and Experiential Psychotherapy, Leuven.
- Coffeng, T. (1991). The phasing and timing of focusing in therapy. *The Folio. A Journal of Focusing and Experiential Psychotherapy*, 10, 40-50.
- Coffeng, T. (1992). Het therapieproces in het licht van focussen. *VRT-Periodiek*, 30, 7-23.
- Coffeng, T. (1994). *Re-contacting the child*. Video International Conference Client-centered and Experiential Psychotherapy, Gmunden.
- Coffeng, T. (1995). Psychotherapie en vroege rouw. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 21, 268-289.
- Coffeng, T. (1996a). Focusing en groepspsychotherapie. In T.J.C.Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek groepspsychotherapie* (M9.1-25). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Coffeng, T. (1996b). Experiential and pre-experiential therapy for multiple trauma. In U. Esser, H. Pabst & G.W. Speierer (Red.), *The Power of the person-centered approach*. (pp.185-203). Köln:GWG.

- Coffeng, T. (1998). Pre-experiencing: A way to contact dissociation. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 17, 43-53.
- Coffeng, T. (2000). Focusing en de experiëntiële dimensie. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (IV 2.2, pp. 1-26). Utrecht: De Tijdstroom.
- Coffeng, T. (2002a). Two phases of dissociation, two languages. In J. Watson, R. Goldman, & M. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century* (pp. 325-338). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Coffeng, T. (2002b). Contact in the therapy of trauma and dissociation. In G. Wyatt & P. Sanders (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 4. Contact and perception* (pp. 153-167). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Coffeng, T. (2004). Trauma, imagery and focusing. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 277-290.
- Coffeng, T. (2005). The therapy of dissociation: Its phases and problems. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 4, 90-105.
- Coghlan, D., & McIluff, E. (1990). Structuring and nondirectiveness in group facilitation. *Person-centered Review*, 5, 13-29.
- Cohn, H.W. (1997). *Existential thought and therapeutic practice: An introduction to existential psychotherapy*. London: Sage.
- Colijn, S., Snijders, J.A., & Trijsburg, R.W. (Red.). (2003). *Leerboek integratieve psychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Colin, W. (1995). Als cliëntgerichte therapeut werken met ouders en kinderen. In G. Lietaer & M. van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp. 258-266). Utrecht: De Tijdstroom.
- Colin, W. (2004). Het narratieve paradigma als illustratie en verrijking van het cliëntgerichte gedachtengoed. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 153-164). Leuven: Acco.
- Colin, W. (2007). Cliëntgerichte gezinstherapie: het geheel is meer dan de som van de delen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 45(2), 35-49.
- Collumbien, E.C.A. (1998). Psychotherapie en farmacotherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V 7, pp. 1-25). Utrecht: De Tijdstroom.
- Colsoul, G. (1995). Relatietherapie, een voorstel tot integratie van experiëntiële en systemische elementen. In G. Lietaer & M. van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek Gesprekstherapie* (pp. 38-51). Utrecht: De Tijdstroom.
- Colsoul, G. (2000). Water zijn en aarde... Een experiëntiële, integratieve kijk op de ambulante behandeling van borderlinecliënten. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 178-200.
- Colsoul, G. (2002). Het werk van Daniël Stern: een luchtopname door een cliëntgerichte/experiëntiële lens. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 40, 245-267.
- Conradi, P. (2000). Dreams, the unconscious and the person-centred approach: Revisioning practice. In T. Merry (Red.), *Person-centred practice: The BAPCA reader* (pp. 218-231). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Conville, R. (1998). Telling stories: Dialectics of relational transition. In B.M. Montgomery & L.A. Baxter (Red.), *Dialectical approaches to studying personal relationships* (pp. 17-40). Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum.

- Cook, J., Schurr, P., & Foa, E. (2004). Bridging the gap between PTSD research and clinical practice: The example of exposure therapy. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice and Training*, 41, 374-387.
- Cooper, D.E. (1999). *Existentialism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Cooper, M. (2001). Embodied empathy. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Empathy* (pp. 218-229). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Cooper, M. (2003a). *Existential therapies*. London: Sage.
- Cooper, M. (2003b). Between freedom and despair: Existential challenges and contributions to person-centred and experiential therapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 2, 43-56.
- Cooper, M. (2004). Towards a relationally-orientated approach to therapy: Empirical support and analysis. *British Journal of Guidance and Counselling*, 32, 451-460.
- Cooper, M. (2005a). The inter-experiential field: perceptions and metaperceptions in person-centered and experiential psychotherapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 4, 54-68.
- Cooper, M. (2005b). Existentiële benaderingen van psychotherapie en hun relatie met de cliëntgerichte en experiëntiële psychotherapeutische benadering. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 43, 5-29.
- Cooper, M. (2005c). Therapists' experiences of relational depth: A qualitative interview study. *Counseling and Psychotherapy Research*, 5, 87-95.
- Cooper, M. (Guest Ed.) (2006). Relational depth (Special issue). *Person-Centered & Experiential Psychotherapy*, 5, Number 4, 222-292.
- Cooper, M., Mearns, D., Stiles, W.B., Warner, M., & Elliott, R. (2004). Developing self-pluralistic perspectives within the person-centered and experiential approaches: A round table dialogue. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies* 3, 176-191.
- Cooper, M., O'Hara, M., Schmid, P.F., & Wyatt, G. (Red.). (2007). *The handbook of person-centred psychotherapy and counselling*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Corcoran, K.J. (1981). Experiential empathy: A theory of felt-level experience. *Journal of Humanistic Psychology*, 21, 29-38.
- Corman, L. (1973). *Le test Patte Noire*. Paris: PUF.
- Cornelius-White, J.H.D. (2007). Congruence as extensionality. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 6, 196-209.
- Cornway, A. (1997). Incorporating focusing in the classroom. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 16(1-2), 35-49.
- Corveleyn, J., Luyten, P., & Blatt, S.J. (2005). *The theory and treatment of depression. Towards a dynamic interactionism model*. Leuven: Leuven University Press.
- Coufal, J.D., & Brock, G.W. (1979). Parent-Child Relationship Enhancement: A skills training approach. In N. Stinnett, B. Chesser, & J. DeFrain (Red.), *Building family strengths: Blueprints for action* (Vol. 1, pp. 233-256). London: University of Nebraska Press.
- Coyle, M.P. (1987). An experiential perspective on the mother-infant relationship: The first eight months. *The Focusing Folio*, 6(1), 1-28.
- Craeynest, P. (1997). *De levensloop van de mens. Inleiding in de ontwikkelingspsychologie*. Leuven: Acco.
- Critchfield, K.L., & Benjamin, L.S. (2006). Principles for psychosocial treatment of personality disorder: Summary of the APA Division 12 task force /NASPR review. *Journal of Clinical Psychology*, 62, 661-674.
- Dantzig, A. van (1999). Is rouwbegeleiding nodig? *Maandblad voor Geestelijke Gezondheid*, 54, 51-55.
- Darwin, C. (1872). *The expression of emotions in man and animals*. New York: Philosophical Library.

- Dasberg, C. (1991). 'Naar de sjoel gaan en kaddisj zeggen': verslag van een behandeling. In P. Aarts, J. Eland, R. Kleber & J. Weerts (Red.), *De joodse naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen?* (pp.107-118). Utrecht: ICODO/Bohn Stafleu van Loghum.
- Daubert, C., & Fröhlich-Gildhoff, K. (1995). Max – Beschrijving van een persoonsgerichte psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 33(4), 3-24.
- Davidson, R. (2000). Affective style, mood and anxiety disorders: An affective neuroscience approach. In R. Davidson (Red.), *Anxiety, depression and emotion*. Oxford: Oxford University Press.
- Dayton, T. (1994). *The drama within: Psychodrama and experiential therapy*. Deerfield Beach, Florida: Health Communications, Inc.
- De Vre, R. (1992). *Prouty's Pre-Therapie*. Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling. Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen.
- Debleser, D. (2001). Cliëntgerichte en experiëntiële psychotherapie bekeken door een systeemtheoretische bril; verslag van een verbindingspoging. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 39, 265-276.
- Dekeyser, M., Prouty, G., & Elliott, R. (2008). Pre-Therapy process and outcome: A review of research instruments and results. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 7, 37-55.
- Deleu, C., & Van Werde, D. (1998). The relevance of a phenomenological attitude when working with psychotic people. In B. Thorne & E. Lambers (Red.), *Person-centred therapy: A european perspective* (pp. 206-215). London: Sage.
- Delvaux, T. (2004). *Psychosomatiek in de adolescentie: groeipijnen? Een casestudie van cliëntgerichte psychotherapie bij een adolescente met hyperventilatie en spanningshoofdpijn*. Niet-gepubliceerd specialisatieverslag, UGent.
- Depestele, F. (1984). Ervaringsgerichtheid en Gendlins begrip 'felt sense'. In G. Lietaer, Ph.H. van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 87-110). Leuven: Acco.
- Depestele, F. (1986). Het lichaam in psychotherapie. In R. Van Balen, M. Leijssen, & G. Lietaer (Red.), *Droom en werkelijkheid in client-centered psychotherapie* (pp. 87-123). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Depestele, F. (1995a). Het lichaam vóór de 'gevoelde zin'. In G. Lietaer & M. van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie* (pp.109-129). Utrecht: De Tijdstroom.
- Depestele, F. (1995b). Gevoelde zin: een Nederlandse vertaling voor 'felt sense'. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 33, 3-16.
- Depestele, F. (1995c). Een inleiding in het werk van Gendlin. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 21, 349-370.
- Depestele, F. (1997). Over grenzen en aanverwante problemen van de cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 33-64.
- Depestele, F. (2000a). Tekst en beleving. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 26, 213-232.
- Depestele, F. (2000b). De therapeutische ruimte(n) vanuit experiëntieel perspectief. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 237-262 & 321.
- Depestele, F. (2003). Taal in de praktijk van experiëntiële psychotherapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 2, 385-409.
- Depestele, F. (2004). Space differentiation in experiential psychotherapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 129-139.
- Depestele, F. (2005). Integratie in de beleving. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 43, 245-270.
- Depestele, F. (2006). Linguistic characteristics of the different spaces of experiential psychotherapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 5, 53-65.

- Depestele, F., & Hermans, D. (1999). Blootstelling in psychotherapie. Bekeken vanuit de gedragstherapeutische en de experiëntiële (en de psychoanalytische) benadering. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (I 3.1, pp. 1-44). Utrecht: De Tijdstroom.
- Derkinderen, P., Knijff, E., & Meijer, S. (in druk). *Praktijkboek voor Gestalttherapie en Gestaltcounseling*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Deurzen, E. van (1998). *Paradox and passion in psychotherapy: An existential approach to therapy and counselling*. Chichester: Wiley.
- Deurzen, E. van (2002). *Existential counselling and psychotherapy in practice* (2nd ed.). London: Sage.
- Deutsch, H. (1926/1970). Occult processes occurring during psychoanalyses. In G. Devereaux (Red.), *Psychoanalysis and the occult* (pp. 133-146). New York: International Universities Press.
- Dierick, P. (2001). Cliëntbeleving van therapeutische factoren in groepspsychotherapie en groeigroepen: onderzoek en ontwikkeling van een structuurmodel. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek groepspsychotherapie* (Q4.1-63). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dierick, P. (2004). Delen met lotgenoten: Groepstherapie. In G. Pool, F. Heuvel, A.V. Ranchor, & R. Sanderman (Red.), *Handboek psychologische interventies bij chronisch-somatische aandoeningen* (pp. 350-367). Assen: Van Gorcum.
- Dierick, P., & Lietaer, G. (1989). Therapeutische factoren in groepstherapie en groeigroepen: een exploratorisch onderzoek bij groepsleden en therapeuten. *Psychologica Belgica*, 29, 1-23.
- Dierick, P., & Lietaer, G. (2002). De Groeps Therapeutische Factoren-Cliënt Vragenlijst (CTF-CV); psychometrische en klinische karakteristieken van het structuurmodel. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (Q6.1-60). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dierick, P., & Lietaer, G. (2003). Cliëntbeleving van therapeutische factoren in verschillende types en oriëntaties groepstherapie: vergelijkend onderzoek. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (Q3.1-59). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dijkstra, C. (1984). Over de selectie van cliënten voor rogeriaanse therapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 10, 179-193.
- Dijkstra, P. (1991). Het beleven. In J.C.A.G. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 65-91). Utrecht: De Tijdstroom.
- Dinacci, A. (1997). Ricerca sperimentale sul trattamento psicologico dei pazienti schizofrenici con la pre-terapia di Dr. G. Prouty. *Psicologia della Persona*, 2(4), 32-49.
- Dodds, P., Morton, I., & Prouty, G. (2004). Using pre-therapy techniques in dementia care. *Journal of Dementia Care*, 12(2), 25-28.
- Donker-Raijmakers, T. (1998). Beeldcommunicatie. In R. de Bruin-Beneder (Red.), *Kinderpsychotherapie, basiskennis voor de praktijk van de psychotherapie* (pp. 132-154). Muiderberg: Couthinho.
- Döpfner, M., & Lehmkuhl, G. (2002). Die Wirksamkeit von Kinder- und Jugendlichenpsychotherapie. *Psychologische Rundschau*, 53, 184-193.
- Du Plock, S. (Red.). (1997). *Case studies in existential psychotherapy and counselling*. Chichester: Wiley.
- Duncan, B.L., & Miller, S.D. (2005). Treatment manuals do not improve outcomes. In J.C. Norcross, L.E., Beutler & R.F. Levant (Red.), *Evidence-based practice in mental health* (pp. 140-149). Washington DC: American Psychological Association.

- Durak, G.M., Bernstein, R., & Gendlin, E.T. (1996-97). Effects of focusing training on therapy process and outcome. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 15(2), 7-14.
- Eckert, J. (1994). Die Auswirkungen von trieb- und selbsttheoretische Auffassungen der Agression auf die Psychotherapie von Patienten mit Borderline-Persönlichkeitsstörungen. In L. Teusch, J. Finke, & M. Gaspar (Red.), *Gesprächspsychotherapie bei schweren psychiatrische Störungen* (pp. 42-48). Heidelberg: Asanger.
- Eckert, J. (2001). Klientenzentrierte Gruppenpsychotherapie. In V. Tschuschke, Y.M. Agazarian, P.A. Beck & E.-M. Biermann-Ratjen (Red.), *Praxis der Gruppenpsychotherapie* (pp.333-340). Stuttgart: Thieme.
- Eckert, J. (2006). Indikationsstellung. In J. Eckert, E.-M. Biermann-Ratjen & D. Höger (Red.), *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis* (pp. 149-217). Heidelberg: Springer.
- Eckert, J., & Biermann-Ratjen, E.M. (1998). The treatment of borderline personality disorder In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp.349-368). New York: Guilford.
- Eckert, J., Biermann-Ratjen, E.-M., & Höger, D. (2006). *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis*. Heidelberg: Springer.
- Eckert, J., & Wuchner, M. (1996). Long-term development of borderline personality disorder. In R. Hutterer, G. Pawlowsky, P.E. Schmid, & R. Stipsits (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy. A paradigm in motion* (pp. 213-233). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Edwards, J. (1996). Examining the clinical utility of the Moreno social atom projective test. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 49, 51-75.
- Egan, G. (1980). *Deskundig hulpverleners*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Ehlers, B. (2002). Praxis der Elternarbeit in der personenzentrierten Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Bd. 2: Anwendung und Praxis* (2nd ed., pp. 73-92). Göttingen: Hogrefe.
- Eisenga, R. (1984). Het zoeken naar een eigen vorm: bouwstenen voor een theorie over cliëntgerichte therapie. In G. Lietaer, Ph. Van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 227-244). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Eisenga, R., & Wijngaarden, H.R. (1991). Het mensbeeld van de cliëntgerichte therapie. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie* (pp. 251-265). Utrecht: De Tijdstroom.
- Ellingham, I. H. (2001). Carl Rogers' 'Congruence' as an organismic, not a Freudian concept. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 96-115). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Elliott, R. (1984). A discovery-oriented approach to significant change events in psychotherapy: Interpersonal process recall and comprehensive process analysis. In L.S. Greenberg & L.N. Rice (Red.), *Patterns of change* (pp. 249-286). New York: Guilford Press.
- Elliott, R. (2002a). Hermeneutic single case design. *Psychotherapy Research*, 12, 1-22.
- Elliott, R. (2002b). Render unto Caesar: Quantitative and qualitative knowing in research on humanistic therapies. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 1, 102-117.
- Elliott, R., Davis, L., & Slatick, E. (1998). Process-experiential therapy for posttraumatic stress difficulties. In L.S. Greenberg, J. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 249-271). New York: Guilford.

- Elliott, R., Filipovich, H., Harrigan, L., Gaynor, J., Reimschuessel, C., & Zapadka, J.K. (1982). Measuring response empathy: The development of a multi-component rating scale. *Journal of Counseling Psychology, 29*, 379-387.
- Elliott, R., Fischer, C. T., & Rennie, D.L. (1999). Evolving guidelines for publication of qualitative research studies in psychology and related fields. *British Journal of Clinical Psychology, 38*, 215-229.
- Elliott, R. & Freire, E. (July, 2008). *Empirical support for person-centred/experiential psychotherapies: Meta-analysis update*. Paper presented at Person-centred/Experiential Psychotherapy Conference, Norwich, UK.
- Elliott, R., & Greenberg, L.S. (1997). Multiple voices in process-experiential therapy: Dialogues between aspects of the self. *Journal of Psychotherapy Integration, 7*, 225-239.
- Elliott, R., Greenberg, L.S., & Lietaer, G. (2004). Research on experiential psychotherapies. In M.J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's Handbook of psychotherapy and behavior change* (5th ed., pp. 493-540). New York: Wiley.
- Elliott, R., Orlinsky, D., Klein, M., Amer, M., & Partyka, R. (2003). Professional characteristics of humanistic therapists: Analyses of the collaborative research network sample. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies, 2*, 188-203.
- Elliott, R., & Partyka, R. (2005). Personal therapy and growth work in experiential-humanistic therapies. In J. Geller, J.C. Norcross, & D. Orlinsky (Red.), *The psychotherapist's own psychotherapy: Patient and clinical perspectives* (pp. 34-40). New York: Oxford University Press.
- Elliott, R., & Shapiro, D.A. (1988). Brief structured recall: A more efficient method for identifying and describing significant events. *British Journal of Medical Psychology, 61*, 141-153.
- Elliott, R., & Suter, P. (1995). Een process-experientiële benadering van de posttraumatische stressstoornis. In G. Lietaer & M. van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en procesbevoording* (pp. 221-231). Utrecht: De Tijdstroom.
- Elliott, R., Watson, J.C., Goldman, R.N., & Greenberg, L.S. (2004). *Learning emotion-focused therapy: The process-experiential approach to change*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Elliott, R., & Zucconi, A. (2006). Doing research on the effectiveness of psychotherapy and psychotherapy training: A person-centered/experiential perspective. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies, 5*, 81-100.
- Esser, U. (1985). Das Erstinterview in der Erziehungsberatung. *Zeitschrift für Personzentrierte Psychologie und Psychotherapie, 4*, 73 - 89.
- Esser, U., & Sander, K. (Red.). (1988). *Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie*. Heidelberg: Asanger Verlag.
- Evertse, R., & Veenstra, R. (1996). Ervaringen met een uitgebreide intakeprocedure en kortdurende therapie in de RIAGG Veluwe-Vallei. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie, 34*(4), 4-17.
- Farber, B.A., & Lane, J.S. (2002). Positive regard. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work. Therapist contributions and responsiveness to patients* (pp. 175-194). Oxford: University Press.
- Farber, L.H. (2000). O death, where is thy sting-a-ling-ling? In *The Ways to the will* (rev. ed.). New York: Basic Books.
- Ferenczi, S. (1931). Child analysis in the analysis of adults. In J. Rickman (Red.), *Final contributions to the theory and technique of psychoanalysis* (pp.126-142), London: Hogarth Press.
- File, N., Hutterer, R., Keil, W.W., & Korunka, C. (2008). Erforschung der personzentrierten und experientiellen Psychotherapie 1991-1997. *Person, 12* (in druk).

- Finke, J. (1990). Dreamwork in client-centered psychotherapy. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 507-511). Leuven: Leuven University Press.
- Finke, J. (1994). *Empathie und Interaction: Methodik und Praxis der Gesprächspsychotherapie*. Stuttgart: Thieme.
- Finke, J. (2002). Aspects of the actualizing tendency from a humanistic psychology perspective. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 1, 28-41.
- Finke, J. (2004). *Gesprächspsychotherapie. Grundlagen und spezifische Anwendungen (3rd ed.)*. Stuttgart: Thieme.
- Finke, J. (2006). Cliëntgerichte psychotherapie volgens een handleiding. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 44, 5-19.
- Finke, J., & Teusch, L. (2002). Die störungsspezifische Perspektive in der personenzentrierten Psychotherapie. In W.W. Keil & G. Stumm (Red.), *Die vielen Gesichter der Personenzentrierten Psychotherapie* (pp. 147-162). Wien: Springer.
- Firestone, R.W. (1994). Psychological defences against death anxiety. In R.A. Neimeyer (Red.), *Death anxiety handbook: Research, instrumentation and application* (pp. 217-241). New York: Taylor & Francis.
- Firestone, R.W. (1997). *Combating destructive thought processes. Voice therapy and separation theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Fliess, R. (1942). The metapsychology of the analyst. *Psychoanalytic Quarterly*, 11, 211-227.
- Foa, E.B., & Jaycox, L.H. (1998). Cognitive-behavioral treatment of posttraumatic stress disorder. In D. Spiegel (Red.), *Psychotherapeutic frontiers: New principles and practices* (pp. 23-61). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Fonagy, P., & Bateman, A.W. (2006). Mechanisms of change in mentalisation-based treatment of BPD. *Journal of Clinical Psychology*, 62, 411-430.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L., & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalisation, and the development of the self*. New York: Other Press.
- Fraiberg, S. (1994). *De magische wereld van het kind*. Houten: Unieboek.
- Frankl, V.E. (1984). *Man's search for meaning* (rev. ed.). New York: Washington Square Press.
- Frankl, V.E. (1986). *The doctor and the soul: From psychotherapy to logotherapy*. New York: Vintage Books.
- Frederickson, B. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56(3), 218-226.
- Frenzel, P., Keil, W., Schmid, P., & Stölzl, N. (Red.). (2001). *Klienten-/Personenzentrierte Psychotherapie: Kontexte, Konzepte, Konkretisierungen*. Wien: Facultas.
- Freud, S. (1900/1999). De droomduiding. Meppel: Boom.
- Freud, S. (1923). The ego and the id (J. Strachey, Trans.). In *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 12-59). London: Hogarth Press.
- Frijda, N.H. (1986). *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fröhlich-Gildhoff, K. (2003). Bezugspersonenarbeit im Rahmen der personenzentrierten Psychotherapie mit Jugendlichen. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Bd. 3: Störungsspezifische Falldarstellungen* (pp. 293-326). Göttingen: Hogrefe.

- Fröhlich-Gildhoff, K. (2008). Effective factors in child and adolescent therapy: Considerations for a meta-concept. In M. Behr & J. H.D. Cornelius-White (Red.), *Facilitating young people's development: International perspectives on person-centred theory and practice* (pp. 25-39). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Fröhlich-Gildhoff, K., Behr, M., Hufnagel, G., & von Zülów, C. (2003). Zum Stand der Wirksamkeitsforschung in der Personzentrierten Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. *Gesprächspsychotherapie und Personzentrierte Beratung*, 34, 197-206.
- Fröhlich-Gildhoff, K., Hufnagel, G., & Jürgens-Jahnert, S. (2004). Auf dem Weg zu einer „Allgemeinen Kinder- und Jugendlichenpsychotherapie“. In H.P. Michels & R. Dittrich (Red.), *Auf dem Weg zu einer allgemeinen Kinder- und Jugendlichenpsychotherapie – eine diskursive Annäherung* (pp. 161-194). Tübingen: dgvt-Verlag.
- Furer, M. (1967). Some developmental aspects of the superego. *International Journal of Psycho-Analysis*, 48, 277-280.
- Gaylin, N.L. (1990). Family-centered therapy. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 813-828). Leuven, Belgium: Leuven University Press.
- Gaylin, N.L. (1996). Reflections on the self of the therapist. In R. Hutterer, G. Pawlowsky, P.F. Schmid, & R. Stipsits (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy. A paradigm in motion* (pp. 383-393). Wien: Peter Lang.
- Gaylin, N.L. (2001). *Family, self and psychotherapy: A person-centered perspective*. Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Geiser, C. (2008). Gefühle. Der Umgang mit Emotionen in der Klientenzentrierten Körpertherapie. In G. Schönbächler & P. Schulthess (Red.), *Der Emotionsbegriff in den psychotherapeutischen Schulen* [Edition Collegium Helveticum, Bd. 5]. Zürich: Chronos Verlag.
- Geller, S.M. (2003). Becoming whole: A collaboration between experiential psychotherapies and mindfulness meditation. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 2, 258-273.
- Geller, S.M., & Greenberg, L.S. (2002). Therapeutic presence: Therapists' experience of presence in the psychotherapy encounter. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 1(1&2), 71-86.
- Gelso, C.J. (Guest ed.) (2007). Special section: The necessary and sufficient conditions at the half century mark. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 44, 239-299.
- Gelso, C.J., & Carter, J.A. (1994/1995). Components of the psychotherapy relationship: Their interaction and unfolding during treatment. *Journal of Counseling Psychology*, 41, 296-306. [Ook in: *Psychotherapie. Toegang tot de internationale literatuur*, 95(1), 7-35]
- Gendlin, E.T. (1961). Experiencing: a variable in the process of therapeutic change. *American Journal of Psychotherapy*, 15, 233-245.
- Gendlin, E.T. (1967a). Subverbal communication and therapist expressivity: Trends in client-centered therapy with schizophrenics. In C.R. Rogers & B. Stevens (Red.), *Person to person* (pp. 119-128). Lafayette, CA: Real People Press.
- Gendlin, E.T. (1967b). Therapeutic procedures in dealing with schizophrenics. In C. Rogers et al. (Red.), *The therapeutic relationship and its impact: A study of psychotherapy with schizophrenics* (pp. 369-400). Madison: University of Wisconsin Press.
- Gendlin, E.T. (1968). The experiential response. In E. Hammer (Red.), *The use of interpretation in treatment* (pp.208-228). New York:Grune & Stratton.
- Gendlin, E.T. (1969). Focusing. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 6, 4-15.

- Gendlin, E.T. (1970a). A theory of personality change. In J.T. Hart & T.H. Tomlinson (Red.), *New directions in client-centered therapy* (pp. 129-173). Boston: Houghton Mifflin. [Eerst verschenen in P. Worchel & D. Byrne (1964), *Personality change*. New York: Wiley.]
- Gendlin, E.T. (1970b). A short summary and some long predictions. In J.T. Hart & T.M. Tomlinson (Red.), *New directions in client-centered therapy* (pp. 544-562). Boston: Houghton Mifflin.
- Gendlin, E.T. (1973). Experiential psychotherapy. In R. Corsini (Red.), *Current psychotherapies* (pp. 317-352). Itasca, ILL. R.E. Peacock.
- Gendlin, E.T. (1974a). Client-centered and experiential psychotherapy. In D.A. Wexler & L.N. Rice (Red.), *Innovations in client-centered therapy* (pp. 211-246). New York: Wiley.
- Gendlin, E.T. (1974b). The role of knowledge in practice. In G.F. Garwell, N.R. Gamsky & F.M. Coughlan (Red.), *The counselor's handbook* (pp. 269-294). New York: Intext.
- Gendlin, E.T. (1977). Experiential focusing and the problem of getting movement in psychotherapy. In D. Nevill (Red.), *Humanistic psychology* (pp. 117-132). New York: Gardner Press.
- Gendlin, E.T. (1980). Client-centered therapy as a frame of reference for training: The use of focusing in therapy. In W. de Moor & H. Wijngaarden (Red.), *Psychotherapy: Training & research* (pp. 279-297). Amsterdam: Elsevier Biomedical Press.
- Gendlin, E.T. (1981). *Focusing*. New York: Bantam Books. Nederlandse vertaling: *Focussen*. Haarlem: De Toorts, 1981.
- Gendlin, E.T. (1984). The client's client. In R.F. Levant & J.M. Shlien (Red.), *Client-centered therapy and the person-centered approach* (pp. 76-107). New York: Praeger.
- Gendlin, E.T. (1986). Process ethics and the political question. *The Focusing Folio*, 5(2), 68-87.
- Gendlin, E.T. (1987). Focusing partnerships. *The Focusing Folio*, 6, 58-78.
- Gendlin, E.T. (1988). Carl Rogers (1902-1987). *American Psychologist*, 43(2), 127-128.
- Gendlin, E.T. (1990a). The small steps of the therapy process: How they come and how to help them come. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 205-250). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Gendlin, E.T. (1990b). On emotion in therapy. *The Focusing Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 9, 1-49.
- Gendlin, E.T. (1991). *Focussen en je dromen. Laat je lichaam je dromen interpreteren*. Haarlem: De Toorts.
- Gendlin, E.T. (1992). Thinking beyond patterns: body, language, and situations. In B. den Ouden & M. Moen (Red.), *The presence of feeling in thought* (pp. 21-151). New York: Peter Lang.
- Gendlin, E.T. (1993). *Focusing ist eine kleine Tür... Gespräche über Focusing, Träume und Psychotherapie*. Würzburg: DAF.
- Gendlin, E.T. (1996). *Focusing-oriented psychotherapy: A manual of the experiential method*. New York: Guilford.
- Gendlin, E.T. (1997a). How philosophy cannot appeal to experience, and how it can. In D.M. Levin (Red.), *Language beyond postmodernism: Saying and thinking in Gendlin's philosophy* (pp. 3-41). Evanston: NW University Press.
- Gendlin, E.T. (1997b). *A Process Model*. New York: Focusing Institute (Ook op Focusing Institute website: www.focusing.org).
- Gendlin, E.T., & Beebe, J. (1968). Experiential groups. In G.M. Gazda (Red.), *Innovations to group psychotherapy* (pp. 190-206). Springfield: Thomas.
- Gendlin, E.T., Beebe, J., Cassens, J., Klein, M., & Oberlander, M. (1968). Focusing ability in psychotherapy, personality and creativity. In J.M. Shlien (Red.), *Research in psychotherapy. Vol. III.* (pp. 217-241). Washington, D.C.: American Psychological Association.

- Gendlin, E.T., & Lietaer, G. (1983). On client-centered and experiential psychotherapy: An interview with Gene Gendlin. In W.-R. Minsal & W. Herff (Red.), *Research on psychotherapeutic approaches* (pp. 77-104). Frankfurt: Verlag Peter Lang.
- Gendlin, E.T., & Wiltschko, J. (1999). *Focusing in der Praxis*. Stuttgart: Pfeiffer bei Klett-Cotta.
- Gerl, W. (1981). Mit Träumen arbeiten - dort wo die Klient ist. *GwG-info*, 45, 35-38.
- Giblin, P., Sprenkle, D.H., & Sheehan, R. (1985). Enrichment outcome research: A meta-analysis of premarital, marital and family interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*, 11, 257-271.
- Giesen-Bloo, J., Dyck, van R, Spinhoven, P., Van Tilburg, W., Dirksen, C., Van Asselt, T., Kremers, I., Nadort, M., Arntz, A. (2006). Outpatient psychotherapy for borderline personality disorder: Randomized trial of Schema-Focused Therapy vs. Transference-Focused Psychotherapy. *Archives of General Psychiatry*, 63, 649-658.
- Gijzen-Pinckaers, C.A.A. (1996). Ontwikkeling in perspectief. Ontwikkelingsstadia als richtlijn bij diagnostiek en evaluatie van het therapeutisch proces. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 34(4), 27-42.
- Gilbert, P. (2000). *Counseling for depression*. London: Sage.
- Ginsberg, B. G. (1997). *Relationship Enhancement family therapy*. New York: Wiley.
- Ginsberg, B.G. (1977). Parent-adolescent relationship development program. In G.B. Guernsey, Jr., *Relationship Enhancement: Skill training programs for therapy, problem prevention, and enrichment* (pp. 227-267). San Francisco: Jossey-Bass.
- Giovacchini, P.L. (1989). *Countertransference, triumphs and catastrophes*. Northvale, NJ/London: Jason Aronson.
- Gladstein, G.A. (1977). Empathy and counseling outcome: An empirical and conceptual review. *Counseling Psychologist*, 6, 70-79.
- Gladstein, G.A. (1983). Understanding empathy: Integrating counseling, developmental and social psychology perspectives. *Journal of Counseling Psychology*, 30, 467-482.
- Goetze, H. (2001) Filialtherapie. *Sonderpädagogik*, 31, 94-101.
- Goetze, H. (2002). *Handbuch der personenzentrierten Spieltherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Goldman, R.N. (2002). De tweestoelendialoog voor innerlijk conflict. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Columbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (IV 2.11, pp. 1-24). Utrecht: De Tijdstroom.
- Goldman, R.N., Greenberg, L.S., & Angus, L. (2006). The effects of adding emotion-focused interventions to the client-centered relationship conditions in the treatments of depression. *Psychotherapy Research*, 16, 536-547.
- Goldman, R.N., Greenberg, L.S., & Pos, A.E. (2005). Depth of emotional experience and outcome. *Psychotherapy Research*, 15, 248-260.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam.
- Gordon, T. (1970/2005). *Luisteren naar kinderen* (geheel herziene druk). Baarn: Tirion.
- Gottman, J. (1991). Predicting the longitudinal course of marriages. *Journal of Marital and Family Therapy*, 17, 3-7.
- Graaff, N. de, & Swildens, H. (2005). Empathiegerichte groepstherapie. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (D3.1-31). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Graessner, D. (1989). Träumbearbeitung und Focusing. *GwG Zeitschrift*, 74, 34-38.

- Grafanaki, S. (2001). What counselling research has taught us about the concept of congruence: Main discoveries and unresolved issues. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 18-35). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Grafanaki, S., & McLeod, J. (2002). Experiential congruence: qualitative analysis of client and counselor narrative accounts of significant events in time-limited person-centred therapy. *Counselling and Psychotherapy Research, 2*, 20-32.
- Grant, B. (2004). The imperative ethical justification in psychotherapy: The special case of client-centered therapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies, 3*, 152-165.
- Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Burling, J., Lyon, D., Simon, L. & Pinel, E. (1992). Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function. *Journal of Personality and Social Psychology, 6*, 913-922.
- Greenberg, L.S. (2002). *Emotion-focused therapy. Coaching clients to work through their feelings*. Washington, DC: APA.
- Greenberg, L.S. (2004a). Being and doing: Person-centeredness, process guidance and differential treatment. *Person-centered & Experiential Psychotherapies, 3*, 52-64.
- Greenberg, L.S. (2004b). Emotion-focused therapy. *Clinical Psychology and Psychotherapy, 11*, 3-16.
- Greenberg, L.S. (2006a). *Emotion-focused therapy for depression (Part 1 &2)*. Washington, DC: APA Psychotherapy Videotape Series II.
- Greenberg, L.S. (2006b). Emotion-focused therapy: A synopsis. *Journal of Contemporary Psychotherapy, 36*, 87-93.
- Greenberg, L.S., Auszra, L., & Herrmann, I.R. (2007). The relationship among emotional productivity, emotional arousal and outcome in experiential therapy of depression. *Psychotherapy Research, 17*, 482-493.
- Greenberg, L.S., & Bolger, L. (2001). An emotion-focused approach to the overregulation of emotion and emotional pain. *Journal of Clinical Psychology: In-Session, 57*, 197-211.
- Greenberg, L.S., & Elliott, R. (1997). Varieties of empathic responding. In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 167-186). Washington, D.C: American Psychological Association.
- Greenberg, L.S., Elliott, R., & Lietaer, G. (1994). Research on experiential psychotherapies. In A.E. Bergin & S.L. Garfield (Red.), *Handbook of psychotherapy and behavior change* (4th ed., pp. 509-539). New York: Wiley.
- Greenberg, L.S., Elliott, R., & Lietaer, G. (2003). Humanistic-experiential psychotherapy. In G. Stricker & T. Widiger (Red.), *Handbook of psychology. Vol. 8. Clinical Psychology* (pp. 301-326). Hoboken, N.J.: Wiley.
- Greenberg, L.S., Ford, C., Alden, L., & Johnson, S. (1993). Change processes in emotionally focused therapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 61*, 78-84.
- Greenberg L.S., & Geller, S.M. (2001). Congruence and therapeutic presence. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 131-149). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Greenberg, L.S., & Goldman, R.N. (2008). *Emotion-focused couples therapy: The dynamics of emotion, love, and power*. Washington, DC: APA.
- Greenberg, L.S., & Johnson, S.M. (1988). *Emotionally focused therapy for couples*. New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., Korman, L., & Paivio, S. (2002). Emotion in humanistic therapy. In D. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 499-530). Washington, D.C.: APA Press.

- Greenberg, L.S., & Lietaer, G. (2002). Integratie van affect, gedrag en cognitie in psychotherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (II 6, pp. 1-34). Utrecht: De Tijdstroom.
- Greenberg, L.S., Lietaer, G., & Watson, J.C. (1998). Experiential therapy: Identity and challenges. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 451-466). New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Malcolm, W. (2002). Resolving unfinished business: Relating process to outcome. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 406-416.
- Greenberg, L.S., & Paivio, S.C. (1997). *Working with emotions in psychotherapy*. New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Pascual-Leone, J. (1997). Emotion in the creation of personal meaning. In M. Power & C. Brewin (Red.), *The psychotherapeutic process: A research handbook* (pp. 3-20). New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Rice, L.N. (1997). Humanistic approaches to psychotherapy. In P. Wachtel & S. Messer (Red.), *Theories of psychotherapy: Origins and evolution* (pp. 97-129). Washington, D.C.: APA.
- Greenberg, L.S., Rice, L.N., & Elliott, R. (1993). *Facilitating emotional change: The moment-by-moment process*. New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Rushanski-Rosenberg, R. (2002). Therapists' experience of empathy. In J.C. Watson, R.N. Goldman, & M.S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century. Advances in theory, research and practice* (pp. 204-220). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Greenberg, L.S., & Safran, J.D. (1987). *Emotion in psychotherapy: Affect, cognition, and the process of change*. New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Van Balen, R. (1998). The theory of experience-centered therapies. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 28-57). New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., & Watson, J. (1998). Experiential therapy of depression: Differential effects of client-centered relationship conditions and process experiential interventions. *Psychotherapy Research*, 8, 210-224.
- Greenberg, L.S., & Watson, J.C. (2006). *Emotion-focused therapy for depression*. Washington, D.C.: APA.
- Greenberg, L.S., Watson, J.C., & Goldman, R.N. (1998). Process-experiential therapy of depression. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 227-248). New York: Guilford.
- Greenberg, L.S., Watson, J.C., & Lietaer, G. (Red.). (1998). *Handbook of experiential psychotherapy*. New York: Guilford.
- Grindler, D. (Red.). (1982-1983). 'Clearing a Space' (Special issue). *The Focusing Folio*, 2(1), 1-35.
- Groothoff, E. (2003). Speltechnieken. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (IV 2.15, pp. 1-25). Utrecht: De Tijdstroom.
- Grützner, W., Kulisch, E., & Langenmayr, A. (2002). Gruppenpsychotherapie bei Kindern aus Scheidungsfamilien und ihren Eltern. Ein integratives Model auf personenzentrierter Basis. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band 2. Anwendung und Praxis* (pp. 211-238). Göttingen: Hogrefe.
- Guernsey, B.G., Jr. (1964). Filial therapy: Description and rationale. *Journal of Consulting Psychology*, 28, 303-310.
- Guernsey B.G., Jr. (1977). *Relationship Enhancement: Skill-training programs for therapy, problem prevention, and enrichment*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Guernsey, B.G., Jr. (1983). Marital and Family Relationship Enhancement therapy. In P. Keller & L. Ritt (Red.), *Innovations in Clinical Practice: A Source Book* (Vol. III, pp. 40-53). Sarasota, FL: Professional Resource Exchange.
- Guernsey, B.G., Jr., Coufal, J., & Vogelsong, E. (1981). Relationship Enhancement versus a traditional approach to therapeutic/preventative/enrichment parent-adolescent programs. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 49, 927-939.
- Guernsey, B.G., Jr., Vogelsong, E., & Coufal, J. (1983). Relationship Enhancement versus a traditional treatment: Follow-up and booster effects. In D. Olson & B. Miller (Red.), *Family Studies Review Yearbook. Vol. 1* (pp. 738-756). Beverly Hills: Sage.
- Guernsey, L.G. (1977). A description and evaluation of a skills training program for foster parents. *American Journal of Community Psychology*, 5, 361-371.
- Guernsey, L.G. (1995). *Parenting: A Skills Training Manual* (5th ed.). Available from NIRE/IDEALS, 12500 Blake Road, Silver Spring, MD 20904. Information/order: E-mail niremd@nire.org.
- Guernsey, L.G. (2001) Child-centered play therapy. *International Journal of Play Therapy*, 10, 13-31.
- Guernsey, L.G., & Guernsey, B.G., Jr. (1989). Child Relationship Enhancement family therapy and parent education. *Person-Centered Review*, 4, 344-357.
- Guidano, V.F. (1991). *The self in process*. New York: Guilford.
- Guignon, C.B. (1993). Authenticity, moral values and psychotherapy. In C.B. Guignon (Red.), *The Cambridge companion to Heidegger*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gunderson, J.G. (1996). The borderline patient's intolerance of aloneness: Insecure attachments and therapist availability. *American Journal of Psychiatry*, 153, 752-758.
- Gundrum, M. (2004). Interactioneel werken in cliëntgericht-experientiële psychotherapie: training van metacommunicatieve feedback. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 227- 242). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Gundrum, M., Lietaer, G., Van Hees-Matthyssen, C., & Van Coillie, G.. (1997). Carl Rogers' interventies in de 17de sessie met Miss Mun: commentaar uit cliëntgerichte en experientiële hoek. *Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 207-228.
- Gurman, A.S. (1977). The patient's perception of the therapeutic relationship. In A. Gurman & A. Razin, *Effective psychotherapy: A handbook of research* (pp. 503-543). New York: Pergamon Press.
- Haas, O. de (1984). Enkele begrippen uit de Rogeriaanse theorie opnieuw bekeken. In G. Lietaer, Ph. Van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 69-85). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Haas, O. de (1991). Psychotherapeutisch interveniëren binnen de cliëntgerichte benadering. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 355-376). Utrecht: De Tijdstroom.
- Hafkenscheid, A. (2004a). De interpersoonlijke communicatietheorie (ICT) van Donald J. Kiesler (1). De theorie. *Psychopraxis*, 6, 15-19.
- Hafkenscheid, A. (2004b). De interpersoonlijke communicatietheorie (ICT) van Donald J. Kiesler (2). De praktijk. *Psychopraxis*, 6, 59-64.
- Hamelinck, L. (1985). Diagnostiek vanuit een client-centered therapeutisch kader. In I. Ponjaert & H. Vertommen (Red.), *Therapiegerichte diagnostiek* (pp. 57-78). Leuven: Acco.
- Hamelinck, L. (2001). Crisisinterventie. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek Integratieve Psychotherapie. Inventarisatie en perspectief* (V 6, pp. 1-26). Utrecht: De Tijdstroom.

- Hamelinck, L., & van Audenhove, C. (1991). Intake en indicatiestelling. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek Gesprektherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 269-303). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Hanson, J. (2005). Should your lips be zipped? How therapist self-disclosure and non-disclosure affects clients. *Counselling and Psychotherapy Research*, 5, 96-104.
- Harman, J.I. (1990). Unconditional confidence as a facilitative precondition. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 251-268). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Hart, O. van der (Red.). (1987). *Afscheid nemen: afscheidsrituelen in de psychotherapie*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Hart, O. van der (Red.). (1992). *Trauma, dissociatie en hypnose (2de druk)*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Haug, S, & Merry, T. (Red.). (2001). *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Part 2. Empathy*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Haug, S. (1998). Congruence: A confusion of language. *Person-Centred Practice*, 6(1), 44-50.
- Hayes, A.M., Strosahl, K., & Wilson, K. (2006). *ACT. Een experiëntiële weg naar gedragsverandering*. Amsterdam: Harcourt.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Conceptualizing romantic love as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511 – 524.
- Heekerens, H.-P. (2002). Wirksamkeit der personenzentrierten Kinder- und Jugendlichenpsychotherapie. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, S. Jürgens-Jahnert, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band. 1. Grundlagen und Konzepte* (2nd ed.; pp. 195-207). Göttingen: Hogrefe.
- Heidegger, M. (1998). *Zijn en tijd*. Nijmegen: SUN/Leuven: Kritak.
- Heidegger, M. (2001). *Zollikon seminars: Protocols – conversations - letters*. London: Routledge.
- Heintz, F. (1997). Teaching focusing to children 10-14 years old. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 16(1-2), 55-56.
- Hellendoorn, J. (1999). Beeldcommunicatie: kinderpsychotherapie op fenomenologische grondslag. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 37, 172-186.
- Hellendoorn, J., Groothoff, E., & Mostert, P. (1992). *Beeldcommunicatie, een vorm van kinderpsychotherapie*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Hellinga, G., Luyn, van B., & Dalewijk, H.J. (Red.). (2000). *Personalities. Master clinicians confront the treatment of borderline personality disorder*. Amsterdam: Boom.
- Hellinger, B. (2002). *De verborgen dynamiek van familiebanden*. Bloemendaal: Altamira-Becht.
- Helskens, D., Dillen, L., Siongers, M., & Verhofstadt-Denève, L. (2007). Psychodrama binnen ontwikkelingsgerichte kinderpsychotherapie. Theoretische fundering en praktische toepassing. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, Kinderpsychiatrie en Klinische Kinderpsychologie*, 23, 97-126.
- Hendricks, M. (1984). A focusing group. *Small Group Behaviour*, 15, 155-171.
- Hendricks, M. (1986/1987). Experiencing level as a therapeutic variable. *Person-centered Review*, 1, 141-162. (Ned. vertaling: *Psychotherapeutisch Paspoort*, 1987, pp. 5-21-45).
- Hendricks, M. (2001). An experiential version of unconditional positive regard. In J. D. Bozarth & P. Wilkins (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Volume 3. Unconditional positive regard* (pp. 126-144). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Hendricks, M. (2002). Focusing-oriented/Experiential Psychotherapy. In D. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 221-251). Washington, D.C.: American Psychological Association.

- Hendricks, M. (Guest Ed.). (2000-04). Thinking At the Edge (Special issue). *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 19, 1-147.
- Henry, W. P. (1998). Science, politics, and the politics of science: The use and misuse of empirically validated treatment research. *Psychotherapy Research*, 8, 126-140.
- Hensel, T. (2002). Verbaliseren als empathisch Verstaan in der personenzentrierten Kinderpsychotherapie. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, S. Jürgens-Jahnert, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band. 1. Grundlagen und Konzepte* (2nd ed.; pp. 285-314). Göttingen: Hogrefe.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and recovery*. New York: Basic Books.
- Herman, J.L., Perry, J.C., & Kolk, B.A. van der (1989). Childhood trauma in borderline personality disorder. *American Journal of Psychiatry*, 148, 490-495.
- Hermans, H.J.M. (2001). The dialogical self: Toward a theory of personal and cultural positioning. *Culture and Psychology*, 7, 243-281.
- Hill, C.E. (1986). An overview of the Hill Counselor and Client Verbal Response Modes Category System. In L.S. Greenberg & W.M. Pinsof (Red.), *The psychotherapeutic process: A research handbook* (pp.131-159). New York: Guilford.
- Hill, C.E. (2000). Werken met dromen: een integratief model. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (IV 2.7, pp. 1-19). Utrecht: De Tijdstroom.
- Hill, C.E. (2001). *Helping skills. The empirical foundation*. Washington, D.C.: APA.
- Hill, C.E. (Red.). (2004). *Dream work in therapy. Facilitating exploration, insight and action*. Washington, DC.:APA.
- Hill, C.E., & Goates, M.K.(2004). Research on the Hill cognitive- experiential dream model.. In C.E. Hill (Red.), *Dream work in therapy. Facilitating exploration, insight, and action*, (pp. 245-288). Washington, DC: APA.
- Hill, C.E., & Knox, S. (2002). Self-disclosure. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work. Therapist contributions and responsiveness to patients* (pp. 255-265). Oxford: University Press.
- Hill, C.E., & O'Brien, K.M. (1999). *Helping skills. Facilitating exploration, insight and action*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Hinshelwood, R.D. (1999). Countertransference. *The International Journal of Psychoanalysis*, 80, 797-818.
- Hinterkopf, E. (1998). Focusing and the inner critic. In *Integrating spirituality in counseling: A manual for using the experiential focusing method* (pp. 41-50). Alexandria, VA: American Counseling Association.
- Hinterkopf, E. (2002). How I teach a focusing and dreams workshop: A model. *Staying in Focus. The Focusing Institute Newsletter*, 2,1-6.
- Höger, D. (2006). Klientenzentrierte Persönlichkeitslehre. In J.Eckert, E.-M. Biermann-Ratjen, & D. Höger (Red.) *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die praxis* (pp. 37-73). Heidelberg: Springer.
- Honos-Webb, L., & Stiles, W.B. (1998). Reformulation of assimilation analysis in terms of voices. *Psychotherapy*, 35, 23-33.
- Hoogendijk, W., & Bruijn, J. (2006). Bipolaire stemmingsstoornis. In M.W. Hengeveld & A.J.L.M. Van Balkom (Red.), *Leerboek psychiatrie* (pp. 26-27). Utrecht: De Tijdstroom.
- Hubble, M.A., Duncan, B.L., & Miller, S.O (1999). *The heart and soul of change. What works in psychotherapy?* Washington, D.C.: APA.
- Hudgins, K. (1998). Experiential psychodrama with sexual trauma. In L.S. Greenberg, J.C. Watson & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp.329-348). New York: Guilford.

- Huygevoort, J. van (2000). Groepspsychotherapie als proeftuin. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 18-34.
- Hycner, R., & Jacobs, L.M. (1995). *The healing relationship in Gestalt therapy: A dialogical/self psychology approach*. Highland, NY: Gestalt Journal Press.
- Iberg, J.R. (1981). Focusing. In J.R. Corsini (Red.), *Handbook of innovative psychotherapies* (pp. 334-361). New York: Wiley.
- Iberg, J.R. (1982-83). Three focusing states applied to group work. *The Focusing Folio*, 2, 17-26.
- Iberg, J.R. (1990). Ms C's focusing and cognitive functions. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 173-203). Leuven: Leuven University Press.
- Iberg, J.R. (1991) Applying statistical control theory to bring together clinical supervision and psychotherapy research. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 59, 575-586.
- Iberg, J.R. (1996a). Finding the body's next step: Ingredients and hindrances. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 15(1), 13-41.
- Iberg, J.R. (1996b) Using statistical learning experiments with post-session client questionnaires as a student-centered approach to teaching the effects of therapist activities in psychotherapy. In R. Hutterer, G. Pawlowsky, P. Schmid & R. Stipsits (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy, A paradigm in motion* (pp.255-271). Frankfurt: Peter Lang.
- Iberg, J.R. (1997). The three phases of focusing: an example from a ten year-old boy. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 16, 67-74.
- Iberg, J.R. (2001). Unconditional positive regard: Constituent activities. In J. D. Bozarth & P. Wilkins (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Volume 3. Unconditional positive regard* (pp. 109-125). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Iberg, J.R. (2002). Psychometric development of measures of in-session focusing activity: The Focusing-oriented Session Report and the Therapist Ratings of Client Focusing Activity. In J.C.Watson, R.N. Goldman, & M.S.Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century* (pp. 221-246). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- IJzendoorn, M.H. van (2001). Gehechtheid en therapie: Mentale representaties van gehechtheid in psychotherapie en interventies. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 39, 182-196.
- Ingehoven, T. (2006). Borderline en medicatie. *Borderline Bulletin*, 10 oktober, p. 8.
- Iseli, C. (2006). Empathie in der Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. *Person. Internationale Zeitschrift für Personzentrierte und Experienzielle Psychotherapie und Beratung*, 10, 118-130.
- Jaison, B. (2006). *Experientiële en kortdurende therapie geïntegreerd*. Haarlem: De Toorts.
- Jaison, B., & Lawlor, M. (Red.). (1996-97). Focusing and research. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy* (Special issue), 15(2), 1-84.
- James, W. (1961). *Psychology: The briefer course*. New York: Dover (eerste editie in 1890).
- Janssen, M.C. (1985). *Dat zegt me iets. De rol van expressie en communicatie in de relatie tussen mensen*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Jaspers, K. (1932). Boundary situations. In *Philosophy (Vol. 2)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jaspers, K. (1986). *Karl Jaspers: Basic philosophical writings*. New Jersey: Humanities Press.
- Jennen, M. (1974). *Onvoorwaardelijke positieve gezindheid. Reflectie over de beleving en communicatie van deze therapeutische grondhouding*. Niet-gepubliceerd specialisatieverslag, K.U.Leuven.
- Jennings, J.L. (1986). The dream is the dream is the dream. A person-centered approach to dream analysis. *Person-centered Review*, 1, 310-333.

- Jensen, P.S., Knapp, P., & Mrazek, D.A. (2006). *Toward a new diagnostic system for child psychopathology: Moving beyond the DSM*. New York: Guilford.
- Johnson, S.M. (1999). Emotionally focused therapy: Straight to the heart. In J. Donovan (Red.), *Short term couple therapy* (pp. 11-42). New York: Guilford.
- Johnson, S.M. (2002). *Emotionally focused couples therapy with trauma survivors: Strengthening attachment bonds*. New York: Guilford.
- Johnson, S.M. (2003). The revolution in couples therapy: A practitioner-scientist perspective. *Journal of Marital and Family Therapy*, 29, 365 – 385.
- Johnson, S.M. (2004a). Attachment as a guide for healing couple relationships. In W.S. Rholes & J.A. Simpson (Red.), *Adult attachment* (pp. 367-387). New York: Guilford.
- Johnson, S.M. (2004b). *The practice of emotionally focused marital therapy. Creating connection* (2nd ed.). New York: Brunner/Routledge.
- Johnson, S.M. (2006). De gehechtheidtheorie als een gids voor relatietherapie. In L. Migerode & J. van Bussel (Red.), *Als liefde alleen niet volstaat. Over hulp aan koppels* (pp. 29-49). Leuven: LannooCampus.
- Johnson, S.M., & Boisvert, C. (2002). Treating couples and families from the humanistic perspective: More than the symptom, more than solutions. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 309-338). Washington, D.C.: APA.
- Johnson, S.M., & Denton, W. (2002). Emotionally focused couples therapy: Creating connection. In A.S. Gurman (Red.), *The clinical handbook of couples therapy* (3rd ed., pp. 221-250). New York: Guilford.
- Johnson, S.M., Hunsley, J., Greenberg, L.S., & Schindler, D. (1999). Emotionally focused couples therapy: Status and challenges. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 6, 67-79.
- Johnson, S.M., & Talitman, E. (1997). Predictors of success in emotionally focused marital therapy. *Journal of Marital and Family Therapy*, 23, 135 -152.
- Jonghe, F. de, Hendriksen, M., Aalst, G. van, Kool, S., Peen, J., Van, R., Eijnden, E. van den, & Dekker, J (2004). Psychotherapy and combined therapy (pharmacotherapy plus psychotherapy) in the treatment of depression. *British Journal of Psychiatry*, 185, 37-45.
- Joseph, S., & Worsley, R. (Red.). (2005). *Person-centred psychopathology. A positive psychology of mental health*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Jung, C.G. (2001). *Dromen. De aard van dromen, droomanalyse, getallensymboliek, de praktische bruikbaarheid van droomanalyse*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Jürgens-Jahnert, S. (2002). Therapieeinleitung und Diagnostik in der personenzentrierten Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen: einige theoretische Überlegungen und praktische Anregungen. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Bd. 2: Anwendung und Praxis* (pp. 257-285). Göttingen: Hogrefe.
- Kabat-Zinn, J. (2003). *Waar je ook gaat, daar ben je. Meditatie in het dagelijks leven*. Utrecht: Kosmos Z&K Uitgevers.
- Kalmthout, M. van (1995). Universalisme en differentiatie in de cliëntgerichte psychotherapie. In G. Lietaer & M. van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp. 13-23). Utrecht: De Tijdstroom.
- Kalmthout, M. van (1997). *Persoonsgerichte psychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Kalmthout, M. van (1998). Metatheorieën. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (1 1.2, pp. 1-23). Utrecht: De Tijdstroom.

- Kalmthout, M. van (2001). De correctieve emotionele ervaring. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (II 2, pp. 1-17). Utrecht: De Tijdstroom.
- Kalmthout, M. van (2005). *Psychotherapie en de zin van het bestaan*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Kan, K.A., Miner Holden, J., & Marquis, A. (2001). Effects of experiential focusing-oriented dream interpretation. *Journal of Humanistic Psychotherapy*, 41, 105-123.
- Katz, R. (1981). Focusing with the 'critic'. *The Folio. Journal for Focusing and Experiential Psychotherapy*, 1(3), 16-17.
- Keijser, J. de (2004). Gecomplieerde rouw. Diagnostiek en behandeling. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 30(2), 100-116.
- Keil, S. (1996). The self as a systemic process of interactions of 'Inner Persons'. In R. Hutterer, G. Pawlowsky, P.F. Schmid, & R. Stipsits (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy: A paradigm in motion* (pp. 53-66). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Keil, W.W. (2002). Der Traum in der klientenzentrierten Psychotherapie. In W.W. Keil & G. Stumm (Red.), *Die vielen Gesichter der personenzentrierten Psychotherapie* (pp.427-443). Wien: Springer.
- Keil, W.W., & Stumm, G. (Red.). (2002). *Die vielen Gesichter der klientenzentrierten Psychotherapie*. Wien: Springer.
- Keilson, H. (1979). *Sequentiële Traumatisering bei Kinder*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Kellerman, P.F. (1987). Outcome research in classical psychodrama. *Small Group Research*, 18, 459-469.
- Kellerman, P.F. (1992). *Focus on psychodrama. The therapeutic aspects of psychodrama*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Kemper, F. (2002). Personenzentrierte Familienspieltherapie – am Beispiel einer Familie mit einem zähneknirschenden Knaben. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Bd. 2: Anwendung und Praxis*. (pp. 93-158). Göttingen: Hogrefe.
- Kessel, W. van (1984). Van reflectie tot interventie: een beschrijving van het client-centered therapieproces in interactionele concepten.. In G. Lietaer, Ph.H. van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging. Naar een procesgerichte benadering* (pp.189-205). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Kessel, W. van (1999). Depressie en interactie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 37, 296-309.
- Kessel, W. van, & Lietaer, G. (1998). Interpersonal processes. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 155-177). New York: Guilford.
- Kessel, W. van, & Linden, P. van der (1991). De hier-en-nu relatie in cliëntgerichte therapie: het interactionele gezichtspunt. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.). *Leerboek gespreks therapie: de cliëntgerichte benadering* (pp. 223-259). Utrecht: De Tijdstroom.
- Kierkegaard, S. (1980). *The concept of anxiety: A simple psychologically orienting deliberation on the dogmatic issue of hereditary sin* (Vol. 8). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kiesler, D.J. (1966). Some myths of psychotherapy research and the search for a paradigm. *Psychological Bulletin*, 55, 110-136.
- Kiesler, D.J. (1982). Confronting the client-therapist relationship in psychotherapy. In J.C. Anchin & D.J. Kiesler (Red.). *Handbook of interpersonal psychotherapy* (pp. 274-295). New York: Pergamon.
- Kiesler, D.J. (1988). *Therapeutic metacommunication: Therapist impact disclosure as feedback in psychotherapy*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Kiesler, D.J. (1996). *Contemporary interpersonal theory and research. Personality, psychopathology and psychotherapy*. New York: Wiley.

- Kiesler, D.J., & Van Denburg, T.F. (1993/1994). Therapeutic impact disclosure. A last taboo in psychoanalytic theory and practice. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 1, 3-13. ['Impact disclosure': een laatste taboe in de psychoanalytische theorie en praktijk. *Psychotherapie. Toegang tot de internationale vakliteratuur*, No. 1, 91-115].
- Kilborn, M. (2000). Challenge and the person-centered approach. In J. Marques-Teixeira & S. Antunes (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy* (pp. 121-132). Linda Velha: Vale & Vale.
- Killough-McGuire, D., & McGuire, D. (2001). *Linking parents to play therapy. A practical guide with applications, interventions, and case studies*. Philadelphia: Brunner-Routledge.
- King, M., Sibbald, B., Ward, E., Bower, P., Lloyd, M., Gabbay, M., & Byford, S. (2000). Randomised controlled trial of non-directive counselling, cognitive-behavior therapy and usual general practitioner care in the management of depression as well as mixed anxiety and depression in primary care. *Health Technology Assessment*, 4 (19), 1-84.
- Kinget, M. (1959). Deel I. Algemene presentatie. In C. R. Rogers & M. Kinget, *Psychotherapie en menselijke verhoudingen* (pp. 11-171). Utrecht/Antwerpen: Spectrum & Standaard.
- Kirschenbaum, H. (2007). *The life and work of Carl Rogers*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Klein, M.H., Kolden, G.G., Michels, J.L., & Chisholm-Stockard, S. (2002). Congruence. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work. Therapist contributions and responsiveness to patients* (pp. 195-215). Oxford: University Press.
- Klein, M.H., Mathieu-Coughlan, P., & Kiesler, D.J. (1986) The experiential scales. In L.S. Greenberg & W.M. Pinsof (Red.), *The psychotherapeutic process: A research handbook* (pp. 21-71). New York: Guilford.
- Klein, M.H., Mathieu-Coughlan, P.L., Kiesler, D.J., & Gendlin, E.T. (1969/1983). *The experiencing scale: A research and training manual*. Madison: University of Wisconsin.
- Klontz, B.T., Wolf, E.M. & Bivens, A. (2001). The effectiveness of a multimodal brief group experiential psychotherapy approach. *The International Journal of Action Methods*, 53, 119-135.
- Knox, S., & Hill, C.E. (2003). Therapist self-disclosure: Research-based suggestions for practitioners. *Journal of Clinical Psychology*, 59, 529-539.
- Koelen, J.A., & Eurlings-Bontekoe, E.H.M. (2008). Nieuwe ontwikkelingen in de behandeling van de borderlinestoornis? Een vergelijkende analyse en implicaties voor toekomstig onderzoek. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 34, 5-26.
- Kohnstamm, R. (2002). *Kleine ontwikkelingspsychologie. Deel 1,2,3*. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kohut, H. (1984). *How does analysis cure?* Chicago: University of Chicago Press.
- Kolk, B.A. van der & Fisler, R.E. (1995). Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: Overview and exploratory study. *Journal of Traumatic Stress*, 8, 505-525.
- Kolk, B. van der, McFarlane, A., & Hart, O. van der (1996). A general approach to treatment of PTSD. In B. van der Kolk, A. McFarlane & L. Weisaeth (Red.), *Traumatic Stress* (pp. 417-440). New York: Guilford.
- Korrelboom, C.W. (2002). Open-exploratief versus klachtgericht? Dimensies voor het classificeren van psychotherapieën. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie (II)*, 7, pp. 1-28. Utrecht: De Tijdstroom.
- Koster van Groos, G.A.S. (2001). *Beknopte handleiding bij de diagnostische criteria van de Dsm-IV-TR*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Kramer, R. (1997). Het ontstaan van de cliëntgerichte therapie: Carl Rogers, Otto Rank en 'Het Kosmische'. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 265-307.

- Krips, F.A. (1996). Korte gedachten: kortdurende cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 34(4), 50-59.
- Kriz, J. (2001). Self-organization of cognitive and interactional processes. In M. Matthies, H. Malchow & J. Kriz (Red.), *Integrative systems approaches to natural and social dynamics* (pp. 517-537). Heidelberg: Springer.
- Kriz, J. (2004). Personenzentrierte Systemtheorie. Grundfragen und Kernaspekte. In A. von Schlippe & W.C. Kriz (Red.), *Personzentrierung und Systemtheorie. Perspektiven für psychotherapeutisches Handeln* (pp. 13-67). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kriz, J. (2006). *Self-actualization*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
- Kriz, J. (2007). Actualizing Tendency: The link between person-centered and experiential psychotherapy and interdisciplinary systems theory. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 6, 30-44.
- Kriz, J., & Slunecko, T. (Red.). (2007). *Gesprächspsychotherapie. Die therapeutische Vielfalt des personenzentrierten Ansatzes*. Wien: UTB. Facultas.wuv.
- Kwaliteitsinstituut voor de Gezondheidszorg CBO (2003). *Richtlijn inzake de behandeling van angststoornissen*. Utrecht: CBO.
- Kwaliteitsinstituut voor de Gezondheidszorg CBO (2005). *Richtlijn inzake de behandeling van depressie*. Utrecht: CBO.
- Lago, C., & MacMillan, M. (1999). Experiences in relatedness. Group work and the person-centred approach. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Lambers, E. (2006). Supervising the humanity of the therapist. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 5, 266-276.
- Lambert, M.J., & Barley, D.E. (2002). Research summary on the therapeutic relationship and psychotherapy outcome. In J.C. Norcross (Red.), *Psychotherapy relationships that work* (pp. 17-32). New York: Oxford University Press.
- Lambert, M.J., DeJulio, S.J. & Stein, D.M. (1978). Therapist interpersonal skills: Process, outcome, methodological considerations, and recommendations for future research. *Psychological Bulletin*, 85, 467-489.
- Lambert, M.J., & Ogles, B.M. (2004). The efficacy and effectiveness of psychotherapy. In M.J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behavior change* (5th ed., pp. 139-193). New York: Wiley.
- Lambrechts, G. (2003). *De Gestalttherapie tussen toen en straks*. Berchem: Epo.
- Landreth, G.L. (2002). *Play therapy: The art of the relationship* (2nd ed.). New York: Brunner-Routledge.
- Landreth, G.L., & Bratton, S. (2006). *Child Parent Relationship Therapy (CPRT): A 10-Session Filial Therapy Model*. New York: Routledge Publishers of Taylor & Francis Publishing.
- Landreth, G.L., Homeyer, L., Glover, G., & Sweeney, D. (1996). *Play therapy interventions with children's problems*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Landreth, G.L., & Lobaugh, A. F. (1998). Filial therapy with incarcerated fathers: Effects on parental acceptance of child, parental stress, and child adjustment. *Journal of Counseling and Development*, 76, 157-165.
- Lasui, C. (1988). *Gevoelens en verwachtingen van cliënten en therapeuten voor een therapeutische sessie. Een empirische bijdrage*. Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U. Leuven.
- Laub, D., & Auerhahn, N. (1993). Knowing and not knowing. *International Journal of Psychoanalysis*, 74, 287-302.
- Lauteslager, M. (2006). Het evidence-beest heeft kuren. Gebruik en misbruik van EBP, RCT- en EST-methodologie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 32, 347-366.

- Lawick, J. van (1999). De werkaliantie met belangrijke anderen. In W.R. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (I 2.4, pp. 1-17). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lazarus, A.A., & Messer, S.B. (1991). Does chaos prevail? An exchange on technical eclecticism and assimilative integration. *Journal of Psychotherapy Integration*, 1, 43-54.
- Leary, T. (1957). *The interpersonal diagnosis of personality*. New York: Ronald.
- LeDoux, J.E. (1996). *The emotional brain: The mysterious underpinnings of emotional life*. New York: Simon & Schuster.
- Leenaars, A.A. (2004). *Psychotherapy with suicidal people: A person-centred approach*. Chichester: Wiley.
- Leichsenring, F., & Leibling, E. (2003). The effectiveness of psychodynamic therapy and cognitive behavior therapy in the treatment of personality disorders: A meta-analysis. *American Journal of Psychiatry*, 160, 1233-1232.
- Leijssen, M. (1991). Focusing in therapie. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie* (pp. 195-221). Leuven: Acco.
- Leijssen, M. (1992). Experiential focusing through drawing. *Focusing Folio*, 11(4), 35-40.
- Leijssen, M. (1993). Creating a workable distance to overwhelming images. In D. Brazier (Red.), *Beyond Carl Rogers: Towards a psychotherapy for the twenty-first century* (pp. 129-148). London: Constable.
- Leijssen, M. (1995a). *Gids voor gesprekstherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Leijssen, M. (1995b). Kenmerken van een helende relatie. In G. Lietaer & M. Van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie* (pp. 27-37). Utrecht: De Tijdstroom.
- Leijssen, M. (1996). Onderzoek kort: Focusingprocessen in cliëntgericht-experientiële psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 34, 43-49.
- Leijssen, M. (1998). De therapeut. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie. Inventarisatie en perspectief* (I 2., pp. 1-37). Utrecht: De Tijdstroom.
- Leijssen, M. (1999). Oefenen in echtheid. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 37, 207-215.
- Leijssen, M. (2001). Beroepsethiek. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (VIII 5, pp. 1-50). Utrecht: De Tijdstroom.
- Leijssen, M. (2003). Bankroet van de onvoorwaardelijke aanvaarding? Een reactie op de column van Hilde Libbrecht. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41(2), 135-137.
- Leijssen, M. (2004a). Focusing-oriented dream work. In R. I. Rosner, W. J. Lyddon, & A. Freeman (Red.), *Cognitive therapy and dreams* (pp. 137-160). New York: Springer.
- Leijssen, M. (2004b). Zingeving en zingevingproblemen vanuit psychologisch perspectief. In *Wetenschappelijk denken: een laboratorium voor morgen? Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (pp. 241-268). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Leijssen, M. (2005). *Gids beroepsethiek. Waarden, rechten en plichten in psychotherapie en hulpverlening*. Leuven: Acco.
- Leijssen, M. (2006a). Goedheid, schoonheid en waarheid als wegwijzers naar zingeving in psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 44, 209-211.
- Leijssen, M. (2006b). Kortdurende cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 44, 19-31.
- Leijssen, M. (2007). Psychotherapie als zorg voor de ziel. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 45(3), 15-33.
- Leijssen, M. (2008). *Tijd voor de ziel. Spiritualiteit en zingeving vanuit psychotherapie*. Tiel: Lannoo.

- Leijssen, M., & Adriaensen, H. (2003). Echtheid in cliëntgerichte therapie, geïllustreerd bij een cliënt met een persoonlijkheidsstoornis. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 29, 25-51.
- Leijssen, M., & Roelens, L. (1988). Herstel van contact-functies bij zwaar gestoorde patiënten door middel van Prouty's Pre-Therapie. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 18, 21-34.
- Leijssen, M., & Stinckens, N. (2006). Cliëntgerichte psychotherapie. In W. Vandereycken, C.A.L. Hoogduin, & P.M.G. Emmelkamp (Red.), *Handboek psychopathologie. Deel 2. Klinische praktijk* (3de druk, pp. 133-147). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Leijssen, S. (2000). Zorg die als muziek in je oren klinkt. Muziektherapie bij dementerende oudere mensen. *Praktijkboek kwaliteitszorg (VVSG)*, Praktijkvoorbeeld 12, december.
- Lehmann, B. (1984). Enkele gedachten over afstand en nabijheid in psychotherapie. In G. Lietaer, Ph.H. van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 177-187). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Levin, D.M., & Gendlin, E.T. (Red.). (1997). *Language beyond Postmodernism: Saying and thinking in Gendlin's philosophy*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Levitt, B.E. (Red.). (2005). *Embracing non-directivity. Reassessing person-centered theory and practice in the 21st century*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Levitt, B.E. (Red.). (2008). *Reflections on human potential. Bridging the person-centred approach and positive psychology*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Levitt, H.M., & Rennie, D.L. (2004). The act of narrating: Narrating activities and the intentions that guide them. In L.E. Angus & J. McLeod (Red.), *Handbook of narrative and psychotherapy: Practice, theory and research* (pp. 299-313). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lieberman, M.A., Yalom, I.D., & Miles, M.B. (1973). *Encounter groups: First facts*. New York: Basic Books.
- Lietaer, G. (1974). Nederlandstalige revisie van Barrett-Lennard's Relationship Inventory: een factoranalytische benadering van de ouder-kind relatie. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 29, 191-212.
- Lietaer, G. (1976). Nederlandstalige revisie van Barrett-Lennard's Relationship Inventory voor individueel-therapeutische relaties. *Psychologica Belgica*, 6, 73-94.
- Lietaer, G. (1989). De werkrelatie in client-centered psychotherapie: bedenkingen bij bevindingen uit een vragenlijstonderzoek. In H. Vertommen, G. Cluckers, & G. Lietaer (Red.), *De relatie in therapie* (pp. 207-235). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Lietaer, G. (1990). The client-centered approach after the Wisconsin-project: A personal view on its evolution. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 19-45). Leuven: Leuven University Press.
- Lietaer, G. (1991). Authenticiteit en onvoorwaardelijke positieve gezindheid. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G. (1995a). Vergelijkend proces- en effectonderzoek in de psychotherapie: een pleidooi voor integratie? *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 21, 104-206. [Ook in *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1999. Speciaal nummer]
- Lietaer, G. (1995b). Carl Rogers' verbale interventies in 'On anger and hurt'. Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse. In G. Lietaer & M. Van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp. 69-91). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G. (1998). From non-directive to experiential: A paradigm unfolding. In B. Thorne & E. Lambers (Red.), *Person-centred therapy: A european perspective* (pp. 62-73). London: Sage.

- Lietaer, G. (2002). The client-centered/experiential paradigm in psychotherapy: Development and identity. In J. C. Watson, R. N. Goldman & M. S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st Century: Advances in theory, research and practice* (pp. 1-15). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Lietaer, G. (2003). De empirische ondersteuning van experiëntieel-humanistische psychotherapieën: stand van zaken en taken voor de toekomst. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 4, 4-25.
- Lietaer, G., & Dierick, P. (1993). Cliëntgerichte groepspsychotherapie. In P.J. Jongerius & J.C.B. Eykman (Red.), *Praktijkboek groepspsychotherapie* (pp. 117-130). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G., & Dierick, P. (1994). Een onderzoeklijst voor de werkwijze van de therapeut: de 'GIS-V'. In T.J.C.Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (W8.1-19.). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Lietaer, G., & Dierick, P. (1998). Interventies van groepspsychotherapeuten. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V1.1, pp.1-19). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G., & Dierick, P. (2003). Cliëntperceptie van gemeenschappelijke therapeutische factoren in diverse vormen van groepspsychotherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V 1.2, pp. 1-32). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G., & Kalmthout, M. van (Red.). (1995). *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Lietaer, G., Leijssen, M., Vanaerschot, G., & Gundrum, M. (1995). *Handleiding bij een Categorieënsysteem voor Therapeutinterventies. Nederlandstalige herwerking van het Hill Counselor Verbal Response Category System*. Niet-gepubliceerde brochure (60 pp.), Leuven: Centrum voor cliëntgerichte therapie en counseling.
- Lietaer, G., & Neirinck, M. (1984). Veranderingsprocessen in client-centered/experiëntiële psychotherapie. Een empirische bijdrage. In G. Lietaer, Ph. H. van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 245-271). Leuven: Acco.
- Lietaer, G., & Neirinck, M. (1985). Niet-helpende en storende processen in experiëntiële psychotherapie. Een analyse van postsessie-commentaren. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 27, 253-271.
- Lietaer, G., Rombauts, J., & Van Balen, R. (Red.). (1990). *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties*. Leuven: Leuven University Press.
- Lietaer, G., Van Broeck, N., Dekeyser, M., Stroobants, R., & Trijsburg, W. (2005a). Profiel van de psychotherapeut in België. Deel 2. Werkstijl, visies en attitudes ten aanzien van inhoudelijke aspecten van het beroep. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 35, 30-49.
- Lietaer, G., Van Broeck, N., Dekeyser, M., Stroobants, R., & Trijsburg, W. (2005b). Doelstellingen en interventies in de vier psychotherapeutische hoofdoriëntaties: een vergelijkend onderzoek op basis van enquêtegegevens van Belgische therapeuten. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 43, 165-192.
- Lietaer, G., & Vansteenwegen, A. (1987). Experiëntiële partnerrelatietherapie: reflecties bij een therapeutische sessie met Linda en Lucas. *Tijdschrift voor Klinische Psychologie*, 17, 5 -29.
- Linden, P. van der, & Kessel, W. van (1991). De interactioneel-gerichte therapeut aan het werk. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 377-393). Utrecht: De Tijdstroom.
- Linehan, M.M. (1996). *Borderline persoonlijkheidsstoornis. Handleiding voor training en therapie*. Inclusief huiswerkbladen. Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Linehan, M.M. (1997). Validation and psychotherapy. In A. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered: New directions in psychotherapy* (pp. 353-392). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Livesley, W.J. (2005). Principles and strategies for treating personality disorder. *Canadian Journal Psychiatry*, 50, 442-450.
- Løvlie, A.-L. (1982). *The self, yours, mine or ours ? A dialectic view*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lowyck, B., Heireman, M., Migerode, L., & Lemmens, G. (2003). Integratieve gezinstherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V 3, pp. 1-32). Utrecht: De Tijdstroom.
- Lowyck, B., & Migerode, L. (2006). Gehechtheid en differentiatie in partnerrelatietherapie. In L. Migerode & J. van Bussel (Red.), *Als liefde alleen niet volstaat. Over hulp aan koppels* (pp. 51-65). Leuven: Lannoo Campus.
- Luborsky, L., Rosenthal, R., Diguer, L., Andrusyna, T.P., Levine, J.T., Seligman, D.A., Berman, J.S., & Krause, E.D. (2002). The Dodo Bird Verdict is alive and well – mostly. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, 2-12 (commentaries: 13-34).
- Lude, W. (1997). Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Grundhaltung, therapeutisches Handeln und Gestaltungsmöglichkeiten – mit einem Fallbeispiel. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band 2. Anwendung und Praxis* (pp. 159-181). Göttingen: Hogrefe.
- Lux, M. (2007). *Der Personzentrierte Ansatz und die Neurowissenschaften*. München: Reinhardt.
- Luyens, M. (1998). Een integratieve aanpak van problemen bij het vrijen. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (VI 1.1, pp. 1-26). Utrecht: De Tijdstroom.
- Luyens, M., & Vansteenwegen, A. (1999). Therapeutische interventies bij problematische relaties met derden: een fasenmodel. *Systeemtherapie*, 11, 138-154.
- Luyens, M., & Vansteenwegen, A. (2006). Respect voor het systeem? In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp.139-153). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Luyten, P., & Blatt, S.J. (2007). Looking back towards the future: Is it time to change the DSM approach to psychiatric disorders? The case of depression. *Psychiatry*, 70, 85-100.
- Luyten, P., Blatt, S.J., Van Houdenhove, B., & Corveleyn, J. (2006). Depression research and treatment: are we skating to where the puck is going to be? *Clinical Psychological Review*, 26, 985-999.
- Luyten, P., & Vliegen, N. (2005). 'Lost in translation'. De invloed van de ziektemetafoor op de classificatie en behandeling van psychopathologie: assumpties en bevindingen. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 35, 243-252.
- Maas, R. (1984). Focussen: aandacht voor het onmiddellijke ervaren. In G. Lietaer, Ph.H. van Praag, & J.C.A.G Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp.303-327). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Maat, S. de, Dekker, J., Schoevers, R., & Jonghe, F. de (2006). Relative efficacy of psychotherapy and pharmacotherapy in the treatment of depression. *Psychotherapy Research*, 16, 562-572.
- Macquarrie, J. (1972). *Existentialism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Maex, E. (2006). *Mindfulness*. In *de maalstroom van je leven*. Arnhem: Uitgeverij Terra-Lannoo.
- Mahler, M. (1974). Symbiosis and individuation: The psychological birth of the human infant. In *The selected papers of Margaret S. Mahler (Vol.2)*. New York: Jason Aronson.
- Mahrer, A.R. (1990). *Dreamwork in psychotherapy and self-change*. New York: Norton.

- Mahrer, A.R. (1997). Empathy as therapist-client alignment. In A.C. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (pp. 187-213). Washington, D.C.: APA.
- Marcel, G. (1949). *The philosophy of existence*. Freeport, NY: Books for Libraries Press.
- Margulies, A. (1984). Toward empathy: The uses of wonder. *American Journal of Psychiatry*, 141, 1025-1033.
- Marks, S.E., & Tolsma, R.J. (1986). Empathy research: some methodological considerations. *Psychotherapy*, 23, 4-20.
- Martens, J. (2000). Psychotherapiegroepen voor cliënten met harddrugverslavingen. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (N 3, pp. 1-44). Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Martin, D.G. (1983). *Counseling and therapy skills*. Belmont, CA.: Brooks & Cole.
- Maslow, A.H. (1962). *Toward a psychology of being*. Princeton, N.Y.: Van Nostrand.
- Mathieu-Coughlan, Ph., & Klein, M.H. (1984/1988). Experiential psychotherapy: Key events in client-therapist interaction. In L.N. Rice & L.S. Greenberg (Red.), *Patterns of change* (pp. 213-248). New York: Guilford. (Ned. vertaling: *Psychotherapeutisch Paspoort*, 1988, 5.5-50)
- Matthijs, F. (1991). *Het kind centraal*. Leuven: Garant.
- May, R. (1953). *Man's search for himself*. New York: W.W. Norton.
- May, R. (1969). *Love and will*. New York: W.W. Norton.
- May, R. (1982). The problem of evil: an open letter to Carl Rogers. *Journal of Humanistic Psychology*, 22(3), 10-21 (with comments by Rogers, Bakan and Friedman in Nr. 4).
- May, R. (1991). *The cry for myth*. New York: W.W. Norton.
- May, R. (1999). Existential psychology and the problem of death. *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 24, 40-48.
- Mc Williams, K., & Prouty, G. (1998). Life enrichment of a profoundly retarded woman: An application of Pre-Therapy. *The Person-Centered Journal*, 1, 29-35.
- McConaughy, E.A. (1987). The person of the therapist in psychotherapeutic practice. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 24, 303-314.
- McCullough, L. (2000). *Affect-focused Dynamic Psychotherapy*. Washington, D.C.: APA.
- McGuire, K. (1991). The Focusing community: A mutual help application of listening/focusing skills. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 10, 87-109.
- McGuire, K. (1995). Interpersonal Focusing. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Psychotherapy*, 14, 19-31.
- McGuire, M. (1984a). Part I of an excerpt from: 'Experiential focusing with severely depressed suicidal clients'. *The Focusing Folio*, 3(2), 46-59.
- McGuire, M. (1984b). Part II of an excerpt from: 'Experiential focusing with severely depressed suicidal clients'. *The Focusing Folio*, 3(3), 104-119.
- McGuire, M. (1986). School project: 'Teaching Clearing a space' to elementary school children. *The Focusing Folio*, 5, 148-160.
- Mead, G.H. (1964). *On social psychology* (Selected papers, edited and with an introduction by A. Strauss). Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Mearns, D. (1997). *Person-centred counselling training*. London: Sage.
- Mearns, D. (2004). Problem-centered is not person-centered. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 88-101.

- Mearns, D., & Cooper, M. (2005). *Working at relational depth in counselling and psychotherapy*. London: Sage.
- Mearns, D., & Thorne, B. (2000). Person-centered therapy with 'Configurations' of Self. In *Person-centered therapy today. New Frontiers in theory and practice* (pp. 120-143). London: Sage.
- Mearns, D., & Thorne, B. (2007). *Person-centred counselling in action* (3rd ed.). London: Sage.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *The phenomenology of perception*. London: Routledge.
- Merry, T. (2001). Congruence and the supervision of client-centred therapists. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 174-183). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Merry, T. (2002). *Learning and being in person-centred counselling* (2nd ed.). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Meurs, P., & Leijssen, M. (1997). Psychoanalytische kindtherapie, een boeiende ontmoetingsplaats voor het cliëntgericht-experientieel model. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 229-256.
- Meykens, S., & Cluckers, G. (2000). *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Millon, T., & Davies, R. (1995). Conceptions of personality disorders: historical perspectives, the DSMs, and future directions. In W.J. Livesley (Red.), *The DSM-IV personality disorders*. New York: Guilford.
- Missiaen, C. (2001). Cliëntgerichte groepspsychotherapie. Zes stellingen kritisch getoetst. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 39, 84-96.
- Missiaen, C., Wollants, G., Lietaer, G., & Gundrum, M. (2000). Gloria-Rogers onder experientieel ver-grootglas. *Tijdschrift voor Gestalttherapie*, 7(7), 19-42.
- Moerland, K. (1993). *Specifieke indicatiecriteria voor client-centered therapie*. Amsterdam: Vrije Universiteit (doctoraalscriptie).
- Monograin, M., & Leather, F. (2006). Immature dependence and self-criticism predict the recurrence of major depression. *Journal of Clinical Psychology*, 62, 705-713.
- Moon, K.A. (2004). Nondirective client-centered therapy with children. In J.C. Watson, R.N. Goldman & M.S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century: Advances in theory, research and practice* (pp. 485- 492). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Moore, J. (2004). Letting go of who I think I am: listening to the unconditional self. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 117-128.
- Moreno, J.L. (1934). *Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations*. Washington DC: Nervous and Mental Disease Publishing.
- Moreno, J.L. (1936). Organization of the social atom. *Sociometric Review*, 4, 10-13.
- Moreno, J.L. (1939). *Psychodramatic shock therapy: A sociometric approach to the problem of mental disorders* (Psychodrama monograph No. 5). Beacon, NY: Beacon House.
- Moreno, J.L., & Elefthery, D.G. (1982). An introduction to group psychodrama. In G.M. Gazda (Red.), *Basic approaches to group psychotherapy and group counseling* (pp. 101-135). Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Moreno, Z.T., Blomkvist, L.D., & Rützel, T. (2000). *Psychodrama, surplus reality and the art of healing*. London, Philadelphia: Routledge.
- Mosher, J.L., Goldsmith, J.Z., Stiles, W.B., & Greenberg, L.S. (2008). Assimilation of two critical voices in a person-centered therapy for depression. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 7, 1-19.
- Motschnig-Pitrik, R. & Lux, M. (2008). The person-centered approach meets neuroscience: Mutual support for C.R. Roger's and A. Damasio's theories. *Journal of Humanistic Psychology*, 48 (3), 287-319.
- Moustakas, C.E. (1997). *Relationship play therapy*. Northvale: Jason Aronson.

- Mullan, H. (1992). Existential therapists and their group psychotherapy practices. *International Journal of Group Psychotherapy*, 42, 453-468.
- Müller, C.T., Hager, W., & Heise, E. (2001). Zur Effektivität des Gordon-Eltern-Trainings (PET) - eine Meta-Evaluation. *Gruppendynamik und Organisationsberatung. Zeitschrift für angewandte Sozialpsychologie*, 3, 339-364.
- Müller, D. (1995). Dealing with self-criticism: The critic within us and the criticized one. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 14, 1-19.
- Müller, D. (2007). Coping with pain and bodily discomfort: An experiential training program. *Staying in Focus. The Focusing Institute newsletter*, 7, 7-8.
- Müller, D., & Feuerstein, H.-J. (1999). Chronic physical pain: your body knows the answer? *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Psychotherapy*, 18, 96-107.
- Multidisciplinaire richtlijn voor de diagnostiek en behandeling van volwassen patiënten met een persoonlijkheidsstoornis (2008). Utrecht: Trimbos-instituut.
- Multidisciplinaire richtlijn depressie (2005). *Richtlijn voor de diagnostiek en behandeling voor volwassen cliënten met een depressie*, www.ggzrichtlijnen.nl.
- Murray, E.J. (1956). A content-analysis method for studying psychotherapy. *Psychological Monographs*, 70 (13, Whole No 420).
- Mutsaers, K. (2006). De kracht van het verhaal. De subjectieve beleving van depressie. *De Psycholoog*, 41, 254-259.
- Nagels, A., & Leijssen, M. (2004). De benadering van het lichaam in experiëntiële psychotherapie. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 63-82). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Nassen, E. (2006). Nieuw-samengestelde gezinnen. Complexe ervaringsprocessen als sociale identiteiten veelzijdig beïnvloed. Een cliëntgericht, experiëntieel-procesgericht en interactioneel-oplossingsgericht narratief. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 44, 174-190.
- Nemiroff, M.A., & Annunziata, J. (1990). *Mijn eerste kinderboek over speltherapie*. Assen: Van Gorcum.
- Newman, M.G. (2001). Aanbevelingen voor een kostenbesparingsmodel van psychotherapie: Toewijzing met algemene angststoornis als voorbeeld. *Toegang tot de Psychotherapie Internationaal*, 8, 369-391.
- Nicolai, N. (2001a). Hechting en psychopathologie: een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 43, 333-342.
- Nicolai, N. (2001b). Hechting en psychopathologie: de reflectieve functie. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 43, 705-714.
- Nicolai, N. (Red.). (2003). *Handboek psychotherapie na seksueel misbruik*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Niemeyer-Hesselink, H. (1992). *Kinderen met emotionele moeilijkheden. Speltherapie als hulp voor ouders en kinderen*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos.
- Norcross, J.C. (Red.). (2002). *Psychotherapy relationships that work. Therapist contributions and responsiveness to patients*. Oxford: Oxford University Press.
- Norcross, J.C., Beutler, L.E., & Levant, R.F. (Red.). (2005). *Evidence-based practices in mental health: Debate and dialogue on the fundamental questions*. Washington, DC: APA.
- Norcross, J.C., & Newman, C.F. (1992). Psychotherapy integration: Setting the context. In J.C. Norcross & M.R. Goldfried (Red.), *Handbook of psychotherapy integration* (pp. 3-45). New York: Basic Books.
- Norton, C.C., & Norton, B.E. (1997). *Reaching children through play therapy. An experiential approach*. Denver: The publishing Cooperative.
- O'Leary, C. (1999). *Counselling couples and families. A person-centred approach*. London: Sage.

- O'Leary, C., & Johns, M.B. (2007). Couples and families. In M. Cooper, M. O'Hara, P.F. Schmid, & G. Wyatt (Red.), *The handbook of person-centred psychotherapy and counseling* (pp. 266-292). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- O'Hanlon, W. (1997). *A guide to possibility land*. New York: Norton.
- O'Hara, M. (1997). Relational empathy: Beyond modernist egocentrism to postmodern holistic contextualism. In A. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered: New directions in psychotherapy* (pp.295-320). Washington D.C.: APA.
- O'Hara, M., & Wood, J.K. (1983). Patterns of awareness: Consciousness and the group mind. *The Gestalt Journal*, 6, 103-116.
- Oldham, J.M., Gabbard, G.O, Goin, M.K, Gunderson, J, Soloff, P, Spiegel, D, Stone, M., & Phillips, K.A (Red.). (2002). Practice guideline for the treatment of patients with borderline personality disorder. In *American Psychiatric Association practice guidelines for the treatment of psychiatric disorders: Compendium 2002* (pp. 767-855). Washington, D.C.: American Psychiatric Association.
- Olinick, S. (1969). On empathy, and regression in the service of the other. *British Journal of Medical Psychology*, 42, 41-49.
- Olsen, L. (1982-83). How I do body work. *The Focusing Folio*, 2, 1-8.
- Omey, K. (2006-2007). *Speltherapie met Eric*. Niet-gepubliceerd casus- en transcriptmateriaal ten behoeve van supervisie in het kader van de Post-universitaire opleiding in de Ontwikkelingsgerichte en Experimentiële Kinder- en Jeugdpsychotherapie, Gent.
- Orlinsky, D.E., Rønnestad, M.H., & Willutzki, U. (2004). Fifty years of psychotherapy process-outcome research: Continuity and change. In M.J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behavior change* (5th ed.; pp.307-389). New York: Wiley.
- Pacht, A.R. (1984). Reflection on perfection: *American Psychologist*, 39, 386-390.
- Page, R.C., & Berkow, D.N. (2005). *Unstructured group therapy. Creating contact, choosing relationship* (rev. ed.). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Page, R.C., Weiss, J.F., & Lietaer, G. (2002). Humanistic group psychotherapy: From research to practice. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapy: Handbook of research and practice* (pp. 339-368). Washington D.C.: American Psychological Association.
- Paivio, S.C., & Greenberg, L.S. (1995). Resolving 'unfinished Business': Efficacy of experiential therapy using empty-chair dialogue. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63, 419-425.
- Paris, J. (2003). *Personality disorders over time, precursors, course and outcome*. Washington, D.C.: American Psychiatric Publishing Inc.
- Paris, J. (2005). Recent advances in the treatment of borderline personality disorder. *Canadian Journal of Psychiatry*, 50, 435-441.
- Parloff, M., Waskow, I., & Wolfe, B. (1978). Research on therapist variables in relation to process and outcome. In S.L. Garfield & A.E. Bergin (Red.), *Handbook of psychotherapy and behavior change: An empirical analysis* (2nd ed; pp. 242-252). New York: Wiley.
- Pattyn, R. (2004). Cliëntgerichte hulpverlening bij problematisch alcoholgebruik. In S. Ansoms, J. Caselman, F. Matthys, & G. Verstuyf (Red.), *Hulpverlening bij problematisch alcoholgebruik* (pp. 254-267). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Pennebaker, J.W. (1995). *Emotion, disclosure and health*. Washington, DC: APA.
- Perls, F.S. (1969). *Gestalt therapy verbatim*. Lafayette, CA: Real People Press.
- Perls, F.S., Hefferline, R.F., & Goodman, P. (1951). *Gestalt therapy. Excitement and growth in the human personality*. New York: Dell.

- Perquin, L., & Rehwinkel, P. (1999). Pesso-psychotherapie. Een lichaamsgerichte psychotherapeutische methode. In T. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoijtink & M.F. van Noort (Red.). *Handboek groepspsychotherapie* (M 11., pp. 1-39). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Pesso, A. (1988). Sexual abuse, the integrity of the body. *Bewegen en hulpverlening*, 5, 270-281.
- Peeters, S. (2004). *De correctieve emotionele ervaring in cliëntgericht-experiëntiële psychotherapie, met bijzondere aandacht voor het werk van Sachse inzake persoonlijkheidsstoornissen*. Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven.
- Peters, H. (1999). Pre-Therapy: A client-centered/experiential approach to mentally handicapped people. *Journal of Humanistic Psychology*, 39(4), 8-29.
- Peters, H. (2002). 'Kun je me begrijpen?' Omgaan met verstandelijk gehandicapten in psychotherapie. Leuven/Leusden: Acco.
- Peters, H. (2003a). Enkele gedachten over vroegkinderlijk imiteren en intersubjectiviteit in relatie tot aspecten van psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41, 84-114.
- Peters, H. (2003b). Imitatie, intersubjectiviteit en pretherapeutische reflecties: een samenhang in verschillen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41 (3), 168-180.
- Pfeiffer, W.M. (1987). Het begrip weerstand in de client-centered psychotherapie. *Psychotherapeutisch Paspoort*, 5, 49-68.
- Pfeiffer, W.M. (1989a). Arbeit mit Träumen - Ein zentrales Thema des Kongresses in Leuven 1988. *GwG-Zeitschrift*, 74, 68-70.
- Pfeiffer, W.M. (1989b). Klientenzentrierte Psychotherapie im Kontext von Kultur und Mode. In R. Sachse & J. Howe (Red.), *Zur Zukunft der klientenzentrierte Psychotherapie* (pp. 223-247). Heidelberg: Asanger.
- Pieters, G., Franssen, M., & Andries, A. (2001). Doorwerken van overdrachtsreacties. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek Integratieve Psychotherapie* (III 4, pp. 1-30). Utrecht: De Tijdstroom.
- Pines, M. (1987). Mirroring and child development. In T. Honess & K. Yardley (Red.), *Self and identity* (pp. 10-37). London: Routledge & Kegan Paul.
- Ploegmakers, R. (1995). Gezinstherapie, een rotonde. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 33(3), 3-18.
- Pörtner, M. (2002a). Der Personenzentrierte Ansatz in der Arbeit mit geistig behinderten Menschen. In W. Keil & G. Stumm (Red.), *Die vielen Gesichter der personenzentrierten Psychotherapie* (pp. 511-532). Wien: Springer.
- Pörtner, M. (2002b). Psychotherapy for people with special needs: A challenge for client-centered psychotherapists. In J. C. Watson, R. N. Goldman & M. S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st century: Advances in theory, research and practice* (pp. 380-386). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Pörtner, M. (2003). *Brücken bauen. Menschen mit geistiger Behinderung verstehen und begleiten*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Pos, A.E., & Greenberg, L.S. (2007). Emotion-focused therapy: The transforming power of affect. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 37, 25-31.
- Praag, D. van (1993). Gestalt-groepspsychotherapie. In T. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoijtink & M. F. van Noort (Red.), *Handboek groepspsychotherapie* (M8.1-25). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Proctor, G., & Napier, M. (Red.). (2004). *Encountering feminism. Intersections between feminism and the person-centred approach*. Ross on Wye, UK: PCCS Books.

- Prouty, G. (1976). Pre-Therapy - a method of treating pre-expressive psychotic and retarded patients. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 13, 290-295.
- Prouty, G. (1990). Pre-therapy: A theoretical evolution in the person-centered/ experiential psychotherapy of schizophrenia and retardation. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 645-658). Leuven: Leuven University Press.
- Prouty, G. (1994). *Theoretical evolutions in person-centered/experiential therapy. Applications to schizophrenic and retarded psychoses*. Westport, CT: Praeger.
- Prouty, G. (1998). Pre-therapy and pre-symbolic experiencing. Evolutions in person-centered experiential approaches to psychotic experience. In L.S. Greenberg, J.C. Watson & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 388-409). New York: Guilford.
- Prouty, G.F. (1999). Carl Rogers and experiential therapies: A dissonance?. *Person-centred Practice*, 7, 4-11.
- Prouty, G. (2000). Pre-Therapy and the Pre-expressive Self. In T. Merry (Red.), *The BAPCA Reader* (pp. 68-76). Ross-on Wye, UK: PCCS Books.
- Prouty, G. (2001). Pre-Therapy: A treatment method for people with mental retardation who are also psychotic. In A. Dosen & K. Day (Red.), *Treating mental illness and behavior disorders in children and adults with mental retardation* (pp. 153-166). Washington, D.C.: American Psychiatric Press.
- Prouty, G. (2002). Pre-Therapy. In G. Wyatt & P. Sanders (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. IV. Contact and perception* (pp.51-75). Ross-on Wye, UK: PCCS Books.
- Prouty, G. (2004). De hallucinatie als het onbewuste zelf. *Tijdschrift Clientgerichte Psychotherapie*, 42, 85-98.
- Prouty, G., & Cronwall, M. (1990). Psychotherapy with a depressed mentally retarded adult: An application of Pre-Therapy. In A. Dosen & F. Menolascino (Red.), *Depression in mentally retarded children and adults* (pp. 281-293). Leiden: Logon Publicaties.
- Prouty, G., Van Werde, D., & Pörtner, M. (2001). *Pre-Therapie*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.
- Purton, C. (1998). Unconditional positive regard and its spiritual implications. In B. Thorne & E. Lambers (Red.), *Person-centred therapy. A European perspective* (pp. 23-37). London: Sage.
- Purton, C. (2004). *Person-centred therapy. The focusing-oriented approach*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Ramsay, R.W. (1977). Behavioural approaches to bereavement: *Behaviour Research and Therapy*, 15, 131-135.
- Rando, T. (1993). *Treatment of complicated mourning*. Champaign, IL: Research Press.
- Rank, O. (1929). *The trauma of birth*. New York: Harper & Row.
- Raskin, N.J. (1986a). Client-centered group psychotherapy. Part I. Development of client-centered groups. *Person-centered Review*, 1, 272-290.
- Raskin, N.J. (1986b). Client-centered group psychotherapy. Part II. Research on client-centered groups. *Person-centered Review*, 1, 389-408.
- Raskin, N.J., & van der Veen, F. (1970). Client-centered family therapy: Some clinical and research perspectives. In J.T. Hart & T.M. Tomlinson (Red.), *New directions in client-centered therapy* (pp. 387-406). Boston: Houghton Mifflin.
- Ravesteijn, L. van (1978). De gelaagdheid van emoties. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 4, 175-185.
- Ray, D., & Bratton, S.C. (2001). The effectiveness of play therapy: Responding to the critics. *International Journal of Play Therapy*, 10, 85-108.

- Reeve, J., Inck, T.A., & Safran, J. (1993). Toward an integration of cognitive, interpersonal, and experiential approaches to therapy. In G. Stricker & J. R. Gold (Red.), *Comprehensive handbook of psychotherapy integration* (pp. 113-123). New York: Plenum Press.
- Reinhart, F., Sreckovic, M., & Gremmler-Fuhr, M. (Red.). (2003). *Handbuch der Gestalttherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Reisel, B., & Wakolbinger, C. (2006). Kinder und Jugendliche. In J. Eckert, E.-M. Biermann-Ratjen, & D. Höger, (Red.), *Gesprächspsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis* (pp. 295-332). Heidelberg: Springer Medizin Verlag.
- Renders, K. (2005). Rocco op de rand. Existentiële thema's in de psychotherapie van een adolescent (Serie een bijzondere casus). *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 31 (4), 273-289.
- Rennie, D.L. (1994). Storytelling in psychotherapy: The client's subjective experience. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 31, 234-243.
- Rennie, D.L. (2000). Aspects of the client's conscious control of the psychotherapeutic process. *Journal of Psychotherapy Integration*, 10, 151-167.
- Rennie, D.L. (2002). Experiencing psychotherapy: Grounded theory studies. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.). *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 117-144). Washington, D.C.: APA..
- Rice, L.N. (1974). The evocative function of the therapist. In D.A. Wexler & L.N. Rice (Red.), *Innovations in client-centered therapy* (pp. 289-311). New York: Wiley.
- Rice, L.N. (1980). A client-centered approach to the supervision of psychotherapy. In A.K. Hess (Red.), *Psychotherapy Supervision* (pp. 136-147). New York: Wiley.
- Rice, L.N. (1983). The relationship in client-centered therapy. In M.J. Lambert (Red.), *Psychotherapy and patient relationship* (pp. 36-60). Homewood: Dow Jones-Irwin.
- Rice, L.N. (1984). Client tasks in client-centered therapy. In R.F. Levant & J. Shlien (Red.), *Client-centered therapy and the person-centered approach: New Directions in theory, research and practice* (pp.182-202). New York: Praeger.
- Rice, L.N., & Greenberg, L.S. (1984). *Patterns of change. Intensive analysis of psychotherapy process*. New York: Guilford.
- Rice, L.N., & Greenberg, L.S. (1990). Fundamental dimensions in experiential therapy: New directions in research. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 397-414). Leuven: University Press.
- Rice, L.N., & Saperia, E.P. (1984). Task analysis of the resolution of problematic reactions. In L.N. Rice & L.S. Greenberg (Red.), *Patterns of change* (pp. 29-66). New York: Guilford.
- Riebel, L. (1984). A homeopathic model of psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology*, 24(1), 9-48.
- Rijkeboer, M.M., Bergh, H. van den, & Bout, J. van den (2005). Stability and discriminative power of the Young Schema-Questionnaire in a Dutch clinical version versus a non-clinical population. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 36, 129-144.
- Rinne, T., & Kaasenbrood, A. (2006). Persoonlijkheidsstoornissen. In M.W. Hengeveld & A.J.M.L. van Balkom (Red.), *Leerboek psychiatrie* (pp 441-455). Utrecht: De Tijdstroom.
- Rober, P. (2002). *Samen in therapie. Gezinstherapie als dialoog*. Leuven: Acco.
- Roelens, L. (1988). Prouty's Pre-Therapie: een aansporing tot synthese van disparate gegevens betreffende defectschizofrenie. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 2, 118-128.
- Rogers, C.R. (1942a). *Counseling and Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C.R. (1942b). The use of electrically recorded interviews in improving psychotherapeutic techniques. *American Journal of Orthopsychiatry*, 12, 429-434.

- Rogers, C.R. (1951). *Client-centered therapy. Its current practice, implications, and theory*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C. R. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*, 21, 95-103.
- Rogers, C.R. (1959). A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Red.), *Psychology: A study of science. Vol. III, Formulations of the person and the social context* (pp. 184-256). New York: Mc Graw Hill.
- Rogers, C.R. (1961a). *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C.R. (1961b). A process equation of psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 15, 27-65.
- Rogers, C.R. (1962). The interpersonal relationship: The core of guidance. *Harvard Educational Review*, 32, 416-429.
- Rogers, C.R. (1963a). The actualizing tendency in relation to 'motives' and to consciousness. In M. Jones (Red.), *Nebraska Symposium on Motivation 1963* (pp. 1-24). University of Nebraska Press.
- Rogers, C.R. (1963b). The concept of the fully functioning person. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 1, 17-26.
- Rogers, C.R. (1964). Toward a modern approach to values: The valuing process in the mature person. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 160-167.
- Rogers, C.R. (1966). Client-centered therapy. In S. Arieti (Red.), *American Handbook of Psychiatry* (Vol. 3, pp. 183-200). New York: Basic Books.
- Rogers, C.R. (1967a). Some learnings from a study of psychotherapy with schizophrenics. In C.R. Rogers & B. Stevens (Red.), *Person to person* (pp. 181-191). Lafayette, CA: Real People Press.
- Rogers, C.R. (1967b). A silent young man. In C.R. Rogers et al. (Red.), *The therapeutic relationship and its impact. A study of psychotherapy with schizophrenics* (pp. 401-416). Madison: University of Wisconsin Press.
- Rogers, C.R. (1969). A modern approach to the valuing process. In C.R. Rogers, *Freedom to learn* (pp. 239-257). Columbus, Ohio: Charles E. Merrill.
- Rogers, C.R. (1970). *Carl Rogers on encounter groups*. New York: Harper & Row.
- Rogers, C.R. (1975). Empathy: An unappreciated way of being. *The Counseling Psychologist*, 5(2), 2-10.
- Rogers, C.R. (1977). *Carl Rogers on personal power*. New York: Delacorte Press.
- Rogers, C.R. (1980). *A way of being*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C.R. (1986). Carl Rogers's column: Reflection of feelings. *Person-centered Review*, 1, 375-377.
- Rogers, C.R. (1987). Client-centered? Person-centered? *Person-centered Review*, 2, 11-13.
- Rogers, C.R. (1990). Reflection of feelings and transference. In H. Kirschenbaum & V.L. Henderson (Red.), *The Carl Rogers reader* (pp. 127-134). London: Constable.
- Rogers, C.R., & Dymond, R.F. (Red.). (1954). *Psychotherapy and personality change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rogers, C.R., Gendlin, E.T, Kiesler, D.J., Truax, C.B. (Red.). (1967a). *The therapeutic relationship and its impact. A study of psychotherapy with schizophrenics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Rogers, C.R. et al. (1967b). A dialogue between therapists. In C.R. Rogers et al. (Red.), *The therapeutic relationship and its impact: A study of psychotherapy with schizophrenics* (pp. 507-520). Madison: University of Wisconsin Press.
- Rogers, C.R., & Russell, D.E. (2002). *Carl Rogers: The quiet revolutionary. An oral history*. Roseville, CA: Penmarin Books.
- Rogers, C.R. & Skinner, B.F. (1956). Some issues concerning the control of human behavior. *Science*, 124, 1057-1066.

- Rogers, C.R. & Truax, Ch.B. (1967). The therapeutic conditions antecedent to change: A theoretical view. In C.R. Rogers, E.T. Gendlin, D.J. Kiesler, & C.B. Truax (Red.), *The therapeutic relationship and its impact: A study of psychotherapy with schizophrenics* (pp. 97-108). Madison: University of Wisconsin Press.
- Rogers, C.R., Walker, A., & Rablen, R. (1960). Development of a scale to measure process changes in psychotherapy. *Journal of Clinical Psychology*, 16, 79-85.
- Rogers, C.R., & Wood, J.K. (1974). The changing theory of client-centered therapy. In A. Burton (Red.), *Operational theories of personality* (pp. 211-254). New York: Brunner/Mazel.
- Rogers, N. (2000). *The creative connection*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Rogers, N. (2003). *Carl Rogers. A daughter's tribute* (CD Rom). Marina del Rey: Mindgarden Media.
- Rohde-Dachser, C. (1983). *Het borderline syndroom*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Rombauts, J. (1984). Empathie: actieve ontvankelijkheid. In G. Lietaer, Ph.H. van Praag, & J.C.A.G. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 167-176). Leuven: Acco.
- Rombauts, J., & Devriendt, M. (1986). Client-centered partnertherapie in de praktijk. In R. Van Balen, M. Leijssen, & G. Lietaer (Red.), *Droom en werkelijkheid in client-centered psychotherapie* (pp.221-243). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Roy, B. (1993). Een client-centered benadering van meervoudige persoonlijkheid en dissociatieproces. *Psychotherapeutisch Paspoot*, 5, 63-79.
- Rugel, R.P. (1995). *Dealing with the problem of low self-esteem: Common characteristics and treatment in individual, marital/family and group psychotherapy*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Ryan, V. (2001). Ontwikkelingsachterstand, symbolisch spel en non-directieve speltherapie. *Toegang tot de Psychotherapie Internationaal*, 8, 86-116.
- Sabbe, B. (1991). Cliëntgerichte partnerrelatie- en gezinstherapie. In H. Swildens, O.de Haas, G. Lietaer, & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie* (pp. 415-433). Utrecht: De Tijdstroom.
- Sabbe, B. (2002). Psychotherapie bij depressie: integratie?. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (VI 5.1, pp.1-32).Utrecht: De Tijdstroom.
- Sabbe, B. (2004). Empathie bij ernstige depressie. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 209-225). Leuven: Leuvense Universitaire Pers.
- Sachse, R. (1987). Wat betekent 'zelfexploratie' en hoe kan een therapeut het zelfexploratieproces van de cliënt bevorderen? *Psychotherapeutisch Paspoot*, 4, 5:71 - 5:93.
- Sachse, R. (1990a). *Mikro-Prozesanalysen der Therapeut-Klient-Interaction: Manual für formale, inhaltliche und Bearbeitungs-Analyse von Klienten- und Therapeuten Ausserungen (FINBE-System)*. Bochum: Ruhr-Universität.
- Sachse, R. (1990b). Concrete interventions are crucial: The influence of the therapist's processing proposals on the client's interpersonal exploration in client-centered therapy. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the Nineties* (pp. 295-308). Leuven: Leuven University Press.
- Sachse, R. (1992). *Zielorientierte Gesprächspsychotherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R. (1995). *Der psychosomatische Patient in der Praxis. Grundlagen einer effektiven Therapie mit 'schwierigen' Klienten*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Sachse, R. (1997a). *Personalkeitsstörungen. Psychotherapie dysfunktionaler Interaktionsstile*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R. (1997b). Cliëntgerichte psychotherapie bij psychosomatische stoornissen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 5-32.
- Sachse, R. (1999). *Lehrbuch der Gesprächspsychotherapie*. Göttingen: Hogrefe.

- Sachse, R. (2001). *Psychologische Psychotherapie der Persönlichkeitsstörungen*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R. (2002). *Histrionische und Narzisstische Persönlichkeitsstörungen*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R. (2003). *Klärungsorientierte Psychotherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R. (2004a). From client-centered to clarification-oriented psychotherapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies* 3, 19-35.
- Sachse, R. (2004b). *Persönlichkeitsstörungen. Leitfaden für die Psychologische Psychotherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Sachse, R., Atrops, A., Wilke, F., & Maus, C. (1992). *Focusing: Ein emotionszentriertes Psychotherapie-Verfahren*. Bern, Switzerland: Verlag Hans Huber.
- Sachse, R., & Elliott, R. (2002). Process-outcome research on humanistic therapy variables. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 83-116). Washington, D.C.: APA Books.
- Sachse, R., & Maus, C. (1991). *Zielorientiertes Handeln in der Gesprächspsychotherapie*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Sachse, R., & Takens, R.J. (2004). *Klärungsprozesse in der Psychotherapie*. Göttingen: Hogrefe.
- Safran, J.D. (1993/1994). Breaches in the therapeutic alliance: An arena for negotiating authentic relatedness. *Psychotherapy*, 30, 11-24. (ook in *Psychotherapie. Toegang tot de Internationale Vakliteratuur*, 94/2, 203-234.)
- Safran, J.D., & Greenberg, L.S. (1991). *Emotion, psychotherapy, & change*. New York: Guilford.
- Safran, J.D., & Muran, J.C. (2000). *Negotiating the therapeutic alliance. A relational treatment guide*. New York: Guilford.
- Safran, J.D., & Segal, L.S. (1990). *Interpersonal process in cognitive therapy*. New York: Basic Books.
- Sanders, P. (Red.). (2004). *The tribes of the person-centred nation: A guide to the schools of therapy associated with the person-centred approach*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Sanders, P. (Red.). (2007). *The contact work primer. An introduction to Pre-Therapy and the work of Garry Prouty*. Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Santen, B. (1982). Focusing als startpunt bij borderline adolescenten. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 8, 328-338.
- Santen, B. (1988). Focusing with a borderline adolescent. *Person-Centered Review*, 3, 442-462.
- Santen, B. (1990). Beyond good and evil: Focusing with early traumatised children and adolescents. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 779-796). Leuven: Leuven University Press.
- Santen, B. (1991). Cliëntgerichte kinderpsychotherapie. In J.C.A.G. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp.395-414). Utrecht: De Tijdstroom.
- Santen, B. (1995). Focusing met een gedissocieerde adolescent. Een meervoudige identiteitsstoornis bij een 13-jarig meisje. In G. Lietaer & M. Van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp. 267-276). Utrecht: De Tijdstroom.
- Santen, B. (1999). Focusing as a therapeutic technique with children and young adolescents. In S. Schaefer (Red.), *Innovative psychotherapy techniques in child and adolescent therapy* (pp. 384-413). New York: Wiley.
- Santen, B. (2008). In de angstfabriek. De behandeling van dissociërende kinderen met lichaamsklachten. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 46, 211-230.
- Sarbin, T.R. (1986). The narrative as a root metaphor for psychology. In T.R. Sarbin (Red.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct* (pp. 3-21). New York: Praeger.

- Sartre, J.-P. (1996). Existentialism. In L. Cahoon (Red.), *From modernism to postmodernism: An anthology* (pp. 169-174). Cambridge, MA: Blackwells Publishers Ltd.
- Sartre, J.-P. (2003). *Het zijn en het niet*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Satir, V. (1972). *Peoplemaking*. Palo Alto: Science and Behavior Books.
- Schaefer, C.E., & Carey, L.J. (Red.). (1994). *Family play therapy*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Schaefer, E.S. (1965). Configurational analysis of children's reports of parent behavior. *Journal of Consulting Psychology*, 29, 552-557.
- Schaeffer, H.J. (1984). *The child's entry into a social world*. London: Academic Press.
- Scharwächter, P. (2001). De integratie van focusing-georiënteerde psychotherapie in het driefasemodel voor de behandeling van de posttraumatische stress-stoornis. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 39, 115-135.
- Schlippe, A.V., & Schweitzer, J. (2003). *Lehrbuch der systemischen Therapie und Beratung* (9th ed.). Göttingen: Vandenhoeck + Ruprecht.
- Schmid, P.F. (1992). 'Die Traumkunst träumt, und alle Zeichen trügen...'. Der Traum als Encounter und Kunstwerk. In P. Frenzel, P.F. Schmid, & M. Winkler (Red.), *Handbuch der personzentrierten Psychotherapie* (pp. 391-409). Köln: Edition Humanistische Psychologie.
- Schmid, P.F. (1994). *Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie - Ein Handbuch. I. Solidarität und Autonomie*. Köln: Edition Humanistische Psychologie.
- Schmid, P.F. (1996). *Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie in der Praxis - Ein Handbuch. II. Die Kunst der Begegnung*. Paderborn: Junfermann Verlag.
- Schmid, P.F. (1998). On becoming a person-centred approach: A person-centred understanding of the person. In B. Thorne & E. Lambers (Red.), *Person-centred therapy. A European perspective* (pp. 38-52). London: Sage.
- Schmid, P.F. (2001a). Authenticity: The person as his or her own author. Dialogical and ethical perspectives on therapy as an encounter relationship. And beyond. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 223-228). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Schmid, P.F. (2001b). Acknowledgement: The art of responding. Dialogical and ethical perspectives on the challenge of unconditional relationships in therapy and beyond. In J. D. Bozarth & P. Wilkins (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 3. Unconditional positive regard* (pp. 49-64). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Schmid, P.F. (2001c). Comprehension: The art of not knowing. Dialogical and ethical perspectives on empathy as dialogue in personal and person-centred relationships. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 2. Empathy* (pp. 53-71). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Schmid, P.F. (2001d). Perzontzentrierte Gruppenpsychotherapie. In P. Frenzel, W.W. Keil, P.F. Schmid, & H. Stözl (Red.), *Klienten-/Perzontzentrierte Psychotherapie. Kontexte, Konzepte, Konkretisierungen* (pp. 294-322). Wien: Facultas.
- Schmid, P.F. (2002). Presence: Im-media-te co-experiencing and co-responding. Phenomenological, dialogical and ethical perspectives on contact and perception in person-centred therapy and beyond. In G. Wyatt & P. Sanders (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 4. Contact and perception* (pp. 182-203). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Schmid, P.F. (2004) Back to the client: a phenomenological approach to the process of understanding and diagnosis. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies* 3, 36-51.

- Schmid, P.F. (2007). The anthropological and ethical foundations of person-centred therapy. In M. Cooper, M. O'Hara, P.F. Schmid & G. Wyatt (Red.), *The handbook of person-centred psychotherapy and counseling* (pp. 30-46). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Schmidtschen, S. (1989). *Kinderpsychotherapie*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schmidtschen, S. (1999). *Klientenzentrierte Spiel- und Familientherapie* (rev. ed.). Weinheim: Psychologische Verlags Union.
- Schmidtschen, S. (2002). Neue Forschungsergebnisse zu Prozessen und Effekten der Kinderspieltherapie. In C. Boeck-Singelmann, B. Ehlers, T. Hensel, F. Kemper, & C. Monden-Engelhardt (Red.), *Personenzentrierte Psychotherapie mit Kindern und Jugendlichen. Band 1. Grundlagen und Konzepte* (2nd ed.; pp. 153-194). Göttingen: Hogrefe.
- Schmitt, J.P. (1980). Unconditional positive regard: The hidden paradox. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 17, 237-245.
- Schneider, K.J., & May, R. (1995). *The psychology of existence: An integrative, clinical perspective*. New York: McGraw-Hill.
- Schnabel, M. (1986). Zur integration von einzel- und familientherapie, klientenzentrierter haltung und systemischem denken. *GwG-Inf*, 64, 34-42.
- Schnellbacher, J. (2005). *De echtheid van de therapeut in de communicatie met de cliënt. Een empirisch onderzoek*. Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven.
- Schnellbacher, J., & Leijssen, M. (2008). Kenmerken van helpende zelfonthulling. Een kwalitatief onderzoek naar de cliëntbeleving van zelfonthulling van de therapeut. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 34, 27-44.
- Schore, A.N. (2003). *Affect dysregulation and disorders of the self*. New York: Norton.
- Schott, E., & Schott, U. (1990). Homöopathie und personenzentrierte Psychotherapie: Ihre Gemeinsamkeiten, ihr Zusammenspiel – dargestellt an einem klinischen Fall. *GwG Zeitschrift*, 21, No. 78, 36-41.
- Schulz von Thun, F. (2007). *Miteinander reden, Störungen und Klärungen* (Bd. I; 42nd ed.). Reinbek: Rowohlt.
- Seeman, J. (1988). Self-actualisation. A reformulation. *Person-Centered Review*, 3, 304-315.
- Seeman, J. (2002). Looking back, looking ahead: A synthesis. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 617-636). Washington, D.C: American Psychological Association.
- Sexton, T.L., Alexander, J.F., & Mease, A.L. (2004). Levels of evidence for the models and mechanisms of therapeutic change in family and couple therapy. In M.J. Lambert (Red.), *Bergin and Garfield's Handbook of psychotherapy and personality change* (pp. 590-646). New York: Wiley.
- Shapiro, F. (1995). *Eye movement desensitization and reprocessing*. New York: Guilford.
- Shazer, S. de (1985). *Keys to solution in brief therapy*. New York: Norton.
- Shazer, S. de, Dolan, Y., & Korman, H. (2007). *More than miracles: The state of the art of solution-focused brief therapy*. Los Angeles: Haworth Press.
- Shlien, J. (1987). A countertheory of transference. *Person-centered Review*, 2, 15-49 (comments: 153-202/455-75).
- Silverstone, L. (1997). *Art therapy. The person-centred way* (2nd ed.). London: Jessica Kingsley publishers.
- Slife, B.D., Wiggins, B.J., & Graham, J.T. (2005). Avoiding an EST monopoly: Towards a pluralism of philosophies and methods. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 35, 83-97.
- Sloman, L., Farvolden, P. Gilbert, P., & Price, P. (2006). The interactive functioning of anxiety and depression in agonistic encounters and reconciliation. *Journal of Affective Disorders*, 90, 91-99.

- Smith, A.J.M. (2003). Herstel van verbondenheid. Een integratieve benadering van de posttraumatische stressstoornis. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (VI 6.3, pp. 1-37). Utrecht: De Tijdstroom.
- Snijder, A.M., & Krips, A. (1999). Cliëntgerichte partnerrelatietherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 37, 33-45.
- Snijder-van den Eerenbeemt, A.M. (1993). De experiëntiële groep. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (A4.1-17). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Snijders, J.A. (1998). Integratieve psychotherapie en cliëntgerichte psychotherapie. Deel 1: Categoriële en symptoomgericht of is er een integratief-clientgericht alternatief? *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 36, 96-114.
- Snijders, J.A. (2000). Geïntegreerde psychotherapie in deeltijdbehandeling. Een psychotherapeutische variant voor persoonsgebonden problematiek. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V 10, pp. 1-29). Utrecht: De Tijdstroom.
- Snijders, J.A. (2003a). De geschiedenis van de cliëntgericht-experiëntiële psychotherapie. In S. Colijn, J.A. Snijders, & R.W. Trijsburg (Red.), *Leerboek integratieve psychotherapie* (pp.54-64). Utrecht: De Tijdstroom.
- Snijders, J.A. (2003b). Een kist met hulpstukken. In S. Colijn, J.A. Snijders, & R.W. Trijsburg (Red.), *Leerboek integratieve psychotherapie* (pp. 251-276). Utrecht: De Tijdstroom.
- Snijders, J.A. (2003c). Carl Ransom Rogers. Grondlegger van de cliëntgerichte psychotherapie, pionier in cliëntgerichte encountergroepen en groepstherapie. In: J. Remmerswaal et al. (Red.), *Handboek werken, leren en leven met groepen* (A6200, pp. 1-29). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Snijders, J.A. (2005). Psychotherapy for borderline personality. Verslag Workshop on mentalisation based treatment. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 31, 79-83.
- Snijders, J.A. (2006). *Interventies in groepsbehandelingen*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Snijders, J.A., Huijsman, A.M., Groot, M.H. de, Maas, J.J., & Greef, A. de (2002). Psychotherapeutische deeltijdbehandeling: psychodiagnostische feedback, werkzaamheid en cliëntensatisfactie. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 44, 71-81.
- Snijders, J.A., & Römer, M.C. (1996). Inleiding in de cliëntgerichte groepspsychotherapie. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (D1.1-48). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Snijders, J.A., & Römer, M.C. (1999). Interactionele cliëntgerichte groepspsychotherapie. In T.J.C. Berk, M.P. Bolten, M. elBoushy, E. Gans, T.A.E. Hoytink & M.F. van Noort (Red.), *Handboek Groepspsychotherapie* (D2.1-45). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Snyder, M. (1994). The development of social intelligence in psychotherapy: Empathic and dialogic processes. *Journal of Humanistic Psychology*, 34, 84-108.
- Solomon, A. (2001). *The noonday demon. An atlas of depression*. New York: Touchstone.
- Sommeling, L. (2000). Het lichaam in de psychotherapie. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie. Inventarisatie en perspectief* (IV 2.8, pp.1-29). Utrecht: De Tijdstroom.
- Sommerbeck, L. (2003). *The client-centered therapist in psychiatric contexts*. Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Sommerbeck, L. (2004). Non-linear dynamic systems and the non-directive attitude in client-centered therapy. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 291-299.
- Sorotzkin, B. (1985). The quest for perfection: Avoiding guilt or avoiding shame? *Psychotherapy*, 22, 564-571.

- Spaans, J., & Meekeren, E. van (2006). *Borderlinehulpboek*. Amsterdam: Boom.
- Speierer, G.W. (1990). Toward a specific illness concept of client-centered therapy. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 337-359). Leuven: Leuven University Press.
- Speierer, G.W. (1994). *Das differentielle Inkongruenzmodell (DIM); Handbuch der Gesprächspsychotherapie als Inkongruenzbehandlung*. Heidelberg: Asanger.
- Speierer, G.W. (1998). Psychopathology according to the differential incongruence model. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 410-427). New York: Guilford.
- Speierer, G.W. (2002). Das differenzielle Inkongruenzmodell der Gesprächspsychotherapie. In W. Keil & G. Stumm (Red.), *Die vielen Gesichter der personenzentrierten Psychotherapie* (pp.163-185). Wien/New York: Springer.
- Spijker, J.A., Graaf, R. de, Bijl, R. et al. (2002). Duration of major depressive episodes in the general population. Results from the Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS). *British Journal of Psychiatry*, 181, 208-213.
- Spinelli, E. (2006). *Tales of un-knowing: Therapeutic encounters from an existential perspective*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Spinhoven, P., Giesen-Bloo, J., Dyck, R. van, Kooiman, K., & Arntz, A. (2007). The therapeutic alliance in Schema-Focused Therapy and Transference-Focused Psychotherapy for borderline personality disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75, 104-115.
- Spinoza, B. (1967). *Ethics* (Part IV). New York: Hafner Publishing Company.
- Sroufe, L.A. (1996). *Emotional development: The organization of emotional life in the early years*. New York: Cambridge University Press.
- Stern, D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant: A view from psychoanalysis and development psychology*. New York: Basic Books.
- Stern, D.N. (1995). *The motherhood constellation*. New York: Basic.
- Stern, D.N. (2004). *The present moment in psychotherapy and everyday life*. New York: Norton.
- Stiers, H., & Cluckers, G. (1996). Kindertherapie in elk gezin? Indicietelling voor individuele kinderpsychotherapie vanuit gezinsdynamisch perspectief. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 22, 227-243.
- Stiers, H., & Succaet, M. (1997). De poppen aan het dansen voor het spel begint. In G. Cluckers & J. Cambien (Red.), *Het externe en interne gezin. Psychoanalytische ervaringen met het gezin*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Stiles, W.B. (1986). Development of a taxonomy of verbal response modes. In L.S. Greenberg & W.M. Pinsof (Red.), *The psychotherapeutic process* (pp. 161-200). New York: Guilford.
- Stiles, W.B. (2002). Future directions in research on humanistic psychotherapy. In D. Cain & J. Seeman (Red.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 605-616). Washington: A.P.A.
- Stiles, W.B., Barkham, M., Mellor-Clark, J., & Connell, J. (2008). Effectiveness of cognitive-behavioural, person-centred and psychodynamic therapies in UK primary-care practice: Replication in a larger sample. *Psychological Medicine*, 38, 677-688 (commentaar en wedercommentaar: pp. 629-634 en 905-110)
- Stiles, W.B., Honos-Webb, L., & Surko, M. (1998). Responsiveness in psychotherapy. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5, 439-458.
- Stinckens, N. (2000). De innerlijke criticus in beeld gebracht: Een typologie van verschijningsvormen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 201-215.

- Stinckens, N. (2001). *Werken met de innerlijke criticus. Gerichte empirische verkenning van een cliëntgericht-experientiële microtheorie*. Doctoraatsverhandeling, K.U. Leuven.
- Stinckens, N. (2004). Gejaagd door de tijd: Kortdurende groepstherapie vanuit een cliëntgericht-experientiële kader. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 119-139). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Stinckens, N., Elliott, R., & Leijssen, M. (2009). Bridging the gap between therapy research and practice in a person-centered/experiential therapy training: The Leuven systematic case-study research protocol. *Person-centered & Experiential Psychotherapies* (in druk).
- Stinckens, N., & Leijssen, M. (1999). Werken met de innerlijke criticus vanuit cliëntgericht-experientiële perspectief. Illustratie van een micromodel. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 25, 5-26.
- Stinckens, N., & Lietaer, G. (2001). De gewetensfunctie en de innerlijke criticus in het oeuvre van Rogers. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 27, 187-217.
- Stinckens, N., Lietaer, G. & Leijssen (1999). *Handleiding Informatieverwerkingsschaal. Nederlandstalige herwerking van Toukmanians 'Level of Client Perceptual Processing'-schaal*. Niet-gepubliceerde brochure, Centrum voor cliëntgerichte therapie en counseling, K.U. Leuven.
- Stinckens, N., Lietaer, G., & Leijssen, M. (2002a). The inner critic on the move: Analysis of the change process in a case of short-term client-centred/experiential therapy. *Counselling and Psychotherapy Research*, 2, 40-54.
- Stinckens, N., Lietaer, G., & Leijssen, M. (2002b). The valuing process and the inner critic in the classic and current client-centered/experiential literature. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 1 (1&2), 41-55.
- Stinckens, N., Lietaer, G., & Leijssen, M. (2002c). Nieuwe klemtonen in de cliëntgericht-experientiële visie op de gewetensfunctie en de innerlijke criticus. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 28, 113-136.
- Stinckens, N., Lietaer, G., & Leijssen, M. (2004). Werken met de innerlijke criticus: een pleidooi voor een flexibele en procesdirectieve aanpak. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 42, 165-184.
- Stommel, R. (2003). Van korte therapie. De dingen die voorbijgaan. *Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41, 249-269.
- Stone, H., & Stone, S. (1993). *Embracing your inner critic: Turning self-criticism into a creative asset*. San Francisco: Harper Collins Publishers.
- Stone, M.H. (2003). Borderline patients at the border of treat ability: At the intersection of borderline, narcissistic and antisocial personalities. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 9, 279-290.
- Stosch, Th. Von (1988). Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie in Form von Phantasie- und Rollenspielen mit 4-7-jährigen Kindern: Erfahrungen aus dem teilstationären Bereich für Vorschulkinder einer Kinder- und Jugendpsychiatrie. In U. Esser, & K. Sander (Red.), *Personenzentrierte Gruppenpsychotherapie* (pp. 162-180). Heidelberg: Asanger.
- Strasser, F., & Strasser, A. (1997). *Existential time-limited therapy: The wheel of existence*. Chichester: Wiley.
- Strean, H.S. (Red.). (1986). *Countertransference*. New York/London: The Haworth Press.
- Stroeken, H. (2005). *Dromen, brein en betekenis*. Amsterdam: Boom.
- Stumm, G. (2005). The person-centered approach from an existential perspective. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 4, 106-123.
- Stumm, G., Wiltschko, J., & Keil, W.W. (Red.). (2003). *Grundbegriffe der Personzentrierten und Focusing-orientierten Psychotherapie und Beratung*. Stuttgart: Pfeiffer bei Klett-Cotta.
- Süle, A. (2004). Grenzen en ruimten in het reflectieve proces. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 93-98). Leuven: Universitaire Pers Leuven.

- Süle, A. (2007). The boundaries of the client, the therapist and their interaction. *Person-centered & Experiential Psychotherapies*, 6, 256-270.
- Sullivan, H.S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- Swildens, J.C.A.G. (1980). De hulpverwachting in de psychotherapeutische relatie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 6, 67-73.
- Swildens, J.C.A.G. (1988/1997). *Procesgerichte gesprekstherapie: Inleiding tot een gedifferentieerde toepassing van de cliëntgerichte beginselen bij de behandeling van psychische stoornissen*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Swildens, J.C.A.G. (1991a). De psychopathologie in haar betekenis voor de cliëntgerichte gesprekstherapie. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek Gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 305-331). Utrecht: De Tijdstroom.
- Swildens, J.C.A.G. (1991b). Fasering en strategieën in de gesprekstherapie. In H. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 333-354). Amersfoort, Leuven: Acco.
- Swildens, J.C.A.G. (1998). De persoon van de psychotherapeut: een cliëntgerichte visie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 24, 408-420.
- Swildens, J.C.A.G. (1999). Cliëntgerichte psychotherapie. In G. Smeets, S.M. Bögels, H.T. van der Molen & A. Arntz (Red.), *Klinische psychologie. Diagnostiek en therapie* (pp. 155-176). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Swildens, J.C.A.G., Haas, O de, Lietaer, G, & Van Balen, R. (Red.). (1991). *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Szasz, T.S. (1972). *The myth of mental illness*. Frogmore: Paladin.
- Swinnen, S., & Vandepitte, S. (2004). Gespreksgroepen met slachtoffers van mensenhandel, bekeken vanuit cliëntgericht perspectief. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp.297-312). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Takens, R.J. (1979). *Nederlandstalige bewerking van de Truax en Carkhuff schalen voor de meting van empathie, functionele echtheid en onvoorwaardelijke aanvaarding*. Amsterdam: VU, vakgroep Klinische Psychologie (interne publicatie, verkrijgbaar via rj.takens@psy.vu.nl).
- Takens, R.J. (1992). Theorie der persönlichen Konstrukte für Klientenzentrierte Therapeuten. In R. Sachtse, G. Lietaer & W.B. Stiles (Red.), *Neue Handlungskonzepte der klientenzentrierten Psychotherapie. Eine grundlegende Neuorientierung* (pp.49-65). Heidelberg: Roland Asanger Verlag.
- Takens, R.J. (1995a). Een wijze van (be)werken. In G. Lietaer & M. van Kalmthout, *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp. 93-106). Utrecht: De Tijdstroom.
- Takens, R.J. (1995b). IP3 = E = MC2 – The integration of different approaches within and outside PCT. In U. Esser, H. Pabst, & G.-W. Speierer (Red.), *The power of the person-centered approach. New challenges, perspectives, answers* (pp.107-122). Köln: GwG-Verlag.
- Takens, R.J. (2001). *Een vreemde nabij. Enkele aspecten van de psychotherapeutische relatie onderzocht*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Takens, R.J. (2002a). Experiëntiële zelfexploratie. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek Integratieve Psychotherapie. Inventarisatie en perspectief* (III 2, pp. 1-32). Utrecht: De Tijdstroom.
- Takens, R.J. (2002b). Rogers in gesprek met Gloria en Kathy: Een analyse van de bewerkingswijze en het bewerkingsaanbod. *Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 40, 24-38.
- Takens, R.J. (2003). Hoe evident kunnen cliëntgerichte psychotherapieën zijn? *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 41, 25-40.

- Takens, R.J. (2004a). Reacties op conceptrichtlijnen depressie en angststoornissen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 42, 55-71.
- Takens, R.J. (2004b). Te kort door de bocht. Dupliek op replek CBO-commissies Richtlijnen depressie en angststoornissen. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 30, 439-444.
- Takens, R.J. (2004c). *De Bezinningsschaal*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Takens, R.J. (2007a). Procesgerichte psychotherapie bij persoonlijkheidsstoornissen: Introductie van een behandelingsprotocol. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 45(4), 5-16.
- Takens, R.J. (2007b). *Sitting duck of vooruit met de geit?* Voordracht op Kaderconferentie VCgP, Utrecht, november 2007.
- Takens, R.J. (2007c). Procesgerichte psychotherapie bij persoonlijkheidsstoornissen: introductie van een behandelingsprotocol. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 45(4), 5-16.
- Takens, R.J., & Lietaer, G. (2004). Process differentiation and person-centeredness: A contradiction? *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*, 3, 77-87.
- Tallman, K., Robinson, E., Kay, D., Harvey, S., & Bohart, A. (1994). *Experiential and non-experiential Rogerian therapy: An analogue study*. Paper presented at the American Psychological Association Conference, Los Angeles, CA (August 1994). Summary reprinted in Bohart, A., & associates (1996). Experiencing, knowing and change. In R. Hutterer e.a. (Red.) *Client-centered and experiential psychotherapy: A paradigm in motion*. Vienna: Peter Lang.
- Tausch, R., & Tausch, A. (1990). *Gesprächspsychotherapie* (9th. ed.). Göttingen: Hogrefe.
- Tausch, R., & Tausch, A. (1991). *Erziehungspsychologie*. (10th. ed.). Göttingen: Hogrefe.
- Tengland, P. (2001). Empathy: Its meaning and its place in a theory of therapy. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 2. Empathy* (pp. 72-85). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Terr, L. (1994). *Unchained memories: True stories of traumatic memories, lost and found*. New York: Basic Books.
- Teusch, L., Böhme, H., Finke, J., Gastpar, M., & Skerra, B. (2003). Antidepressant medication and the assimilation of problematic experiences in psychotherapy. *Psychotherapy Research*, 13, 307-322.
- Teusch, L., & Finke, J. (1995). Die Grundlagen eines Manuals für die gesprächspsychotherapeutische Behandlung bei Panik und Agoraphobie. *Psychotherapeut*, 40, 88-95.
- Teusch, L., & Finke, J. (2002). Personenzentrierte Psychotherapie in der Psychiatrie. In W.W. Keil & G. Stumm (Red.), *Die vielen Gesichter der Personenzentrierten Psychotherapie* (pp. 147-163). Wien: Springer.
- Teusch, L., & Finke, J. (2007). Cliëntgerichte psychotherapie bij angststoornissen. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 45(1), 33-46.
- Teyber, E. (1992). *Interpersonal process in psychotherapy: A guide for clinical training*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Thase, M.E., & Jindal, R.D. (2004). Combining psychotherapy and psychopharmacology for treatment of mental disorders. In M.J. Lambert, *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behavior change* (pp. 743-766). New York: Wiley.
- Thorne, B. (2002). *The mystical power of person-centred therapy. Hope beyond despair*. London: Whurr Publishers.
- Tiedemann, J., & Krips, A. (1991). De existentiële dimensie. In J.C.A.G. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie (1999). Themanummer 'Accelerated Experiential Dynamic Psychotherapy'. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 37, 83-154.

- Tillich, P. (1967). The eternal now. In N.A. Scott Jr. (Red.), *The modern vision of death* (pp. 97-106) Richmond, VA: John Knox Press.
- Tillich, P. (2000). *The courage to be* (2nd ed.). New Haven: Yale University Press.
- Tomlinson, T.M., & Whitney, R.E. (1970). Values and strategy in client-centered therapy: A means to an end. In J.T. Hart & T.M. Tomlinson (Red.), *New directions in client-centered therapy* (pp. 453-467). Boston: Houghton Mifflin.
- Tophoff, M. (2005) Opmerkzaamheidstraining in het perspectief van de cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 43, 30-39.
- Toukmanian, S.G. (1990). A schema-based information processing perspective on client change in experiential psychotherapy. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 309-326). Leuven: Leuven University Press.
- Toukmanian, S., & Gordon, K.M. (2004). *The Levels of Client Perceptual Processing (LCP): A training manual*. Department of Psychology, York U., Toronto.
- Treadwell, T.W., Leach, E., & Stein, S. (1993). The social networks inventory: A diagnostic instrument measuring interpersonal relationships. *Small Group Research*, 24, 155-178.
- Trijsburg, R.W. (2002). Taxonomie van therapeutische factoren en interventies. Een integratieve visie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (I 4.1, pp. 1-41). Utrecht: De Tijdstroom.
- Trijsburg, R.W. (2003). De therapeutische relatie en de werkalliantie. In S. Colijn, J.A. Snijders, & R.W. Trijsburg (Red.), *Leerboek integratieve psychotherapie* (pp. 133-155). Utrecht: De Tijdstroom.
- Trijsburg, R.W., Colijn, S., Collumbien, E.C.A., & Lietaer, G. (Red.). (1998-2005). *Handboek integratieve psychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Trijsburg, R.W., Lietaer, G., Dekeyser, M., & Colijn, S. (2005). Psychotherapie-integratie in Nederland en Vlaanderen: bevindingen uit een enquête-onderzoek. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (I 1.1, pp. 1-25). Utrecht: De Tijdstroom.
- Truax, C.B. (1962). *A tentative scale for the measurement of depth of intrapersonal exploration*. Wisconsin Psychiatric Institute, University of Wisconsin.
- Truax, C.B. (1966). Reinforcement and nonreinforcement in Rogerian psychotherapy. *Journal of Abnormal Psychology*, 71, 1-9.
- Truax, C.B., & Carkhuff, R.R. (1967). *Towards effective counseling and psychotherapy: Training and practice*. Chicago: Aldine.
- Truax, C.B., & Mitchell, K.M. (1971). Research on certain therapist interpersonal skills in relation to process and outcome. In A.E. Bergin & S.L. Garfield (Red.), *Handbook of psychotherapy and behavioral change: An empirical analysis* (pp. 299-344). New York: Wiley.
- Tryon, G.S., & Winograd, G. (2002). Goals consensus and collaboration. In J.C. Norcross (Red.). *Psychotherapy relationships that work: Therapist contributions and responsiveness to patients* (pp. 109-125). Oxford: Oxford University Press.
- Tscheulin, D. (1990). Confrontation and non-confrontation as differential techniques in differential client-centered therapy. In G. Lietaer, J. Rombauts & R. Van Balen Eds.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 327-336). Leuven: Leuven University Press.
- Tuczai, M., Stumm, G., Kimbacher, D., & Nemeskeri, N. (2008). *Offenheit & Vielfalt. Personzentrierte Psychotherapie: Grundlagen, Ansätze, Anwendungen*. Wien: Krammer.
- Tudor, K., & Merry, T. (2002). *Dictionary of person-centred psychology*. New York/London: Routledge.
- Tudor, K., & Worrall, M. (1994). Congruence reconsidered. *British Journal of Guidance and Counselling*, 22, 197-206.

- Tudor, K., & Worrall, M. (Red.). (2004). *Freedom to practise. Vol. I. Person-centred approaches to supervision*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Tudor, K., & Worrall, M. (2006). *Person-centred therapy. A clinical philosophy*. Hove, UK: Routledge.
- Tudor, K., & Worrall, M. (Red.). (2007). *Freedom to practise. Vol. II. Developing person-centred approaches to supervision*. Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Van Audenhove, Ch., & Vertommen, H. (1998). Integratie begint bij de intake: Een strategie. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek Integratieve Psychotherapie. Inventarisatie en perspectief* (IV 3.2, pp. 1-28). Utrecht: De Tijdstroom.
- Van Balen, R. (1986). Inleiding: over voelen, kijken en spreken. In R. Van Balen, M. Leijssen, & G. Lietaer (Red.), *Droom en werkelijkheid in client-centered psychotherapie* (pp. 7-19). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Van Balen, R. (1989). De therapeutische relatie bij C. Rogers: enkel een klimaat, een dialoog, of beide? In H. Vertommen, G. Cluckers, & G. Lietaer (Red.), *De relatie in therapie* (pp.27-48). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Van Balen, R. (1991). Theorie van persoonlijkheidsverandering. In J.C.A.G. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 139-167). Utrecht: De Tijdstroom.
- Van Balen, R. (1995). De theorie van de persoonlijkheidsverandering. Een vergelijking tussen Rogers, Gendlin en Greenberg. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 33 (2), 17-30.
- Van Balen, R. (2000). Op zoek naar een nieuw persoonsconcept voor de cliëntgerichte benadering. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 149-164.
- Van de Veire, C. (1995). Steunende en structurerende cliëntgerichte psychotherapie bij een borderline cliënte. In G. Lietaer & M. Van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experiëntiële procesbevordering* (pp.166-177). Utrecht: De Tijdstroom.
- Van Gael, M. (1996). Borderline pathologie: posttraumatische stoornis of ontwikkelingsstoornis? *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 22, 160-177.
- Van Gael, M. (2007). Extreem luid & ongelooflijk ver weg. Mentaliseren in psychotherapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 33, 6-22.
- Van Werde, D. (1989). Restauratie van het psychologisch contact bij acute psychose: een toepassing van Prouty's Pre-Therapy. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 15, 271-279.
- Van Werde, D. (2000). Persoonsgerichte psychosezorg: de tegenstelling 'maatschappij' en 'proces' overstegen? *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 38, 274-279.
- Van Werde, D. (2002). Prouty's Pre-Therapy and contact-work with a broad range of persons' pre-expressive functioning. In G. Wyatt & P. Sanders (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Volume 4: Contact and perception* (pp. 168-181). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Van Werde, D. (2004). Cliëntgericht werken met psychotisch functioneren. In M. Leijssen & N. Stinkens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 209-224). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Van Werde, D. & Gendlin, E.T. (1989). Dein Körper - dein Traumdeuter. Ein Beispiel, Kommentar und Bedenkungen. *GwG Zeitschrift*, 74, 71-76.
- Van Werde, D., & Morton, I. (1999). The relevance of Prouty's Pre-Therapy to dementia care. In I. Morton (Red.), *Person-centered approaches to dementia care* (pp. 139-166). Bicester, Oxon: Winslow Press.
- Van Werde, D., & Prouty G. (1992). Het herstellen van het psychologisch contact bij een schizofrene jonge vrouw: een toepassing van Pre-Therapie. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 22, 269-280.

- Van Werde, D., & Prouty, G. (2007). Pre-Therapy: Empathic contact with individuals at pre-expressive levels of functioning. In M. Cooper, P. Schmid, M. O'Hara & G. Wyatt (Red.), *The handbook of person-centered therapy* (pp. 237-250). Basingstoke, UK: Palgrave.
- Van Wyngene, C., Dumon, L., & Coninckx, B. (2000). Werken aan contact: hoe contactreflecties een proces op gang kunnen brengen. *Tijdschrift voor hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg*, 2, 165-178.
- Vanaerschot, G. (1990). The process of empathy: Holding and letting go. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.). *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 269-293). Leuven: Leuven University Press.
- Vanaerschot, G. (1993). Empathy as releasing several micro-processes in the client. In D. Brazier (Red.), *Beyond Carl Rogers. Towards a psychotherapy for the 21st Century* (pp. 47-72). London: Constable.
- Vanaerschot, G. (1995). Empathische resonantie als bron van belevingsbevorderend interveniëren. In G. Lietaer & M. Van Kalmthout (Red.), *Praktijkboek gesprekstherapie. Psychopathologie en experimentiële procesbevordering* (pp. 51-68). Utrecht: De Tijdstroom.
- Vanaerschot, G. (1997a). *Plaats en betekenis van de empathische interactie in belevingsgerichte psychotherapie. Theoretische en empirische exploratie*. Niet-gepubliceerd proefschrift. Leuven: K.U.Leuven.
- Vanaerschot, G. (1997b). *Handleiding Ervaringsproceschaal*. Niet-gepubliceerde brochure, Centrum voor cliëntgerichte psychotherapie en counseling, K.U.Leuven.
- Vanaerschot, G. (1999). Empathische interventies. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.). *Handboek integratieve psychotherapie* (I 4.2, pp. 1-29). Utrecht: De Tijdstroom.
- Vanaerschot, G. (2001). Microdiagnostiek als leidraad voor procesdirectieve interventies in cliëntgerichte psychotherapie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 27, 441-469.
- Vanaerschot, G. (2003a). Basale interventies. In S. Colijn, J.A. Snijders, & R.W. Trijsburg (Red.), *Leerboek integratieve psychotherapie* (pp. 101-132). Utrecht: De Tijdstroom.
- Vanaerschot, G. (2003b). Cliëntgerichte psychotherapie bij slachtoffers van seksueel misbruik. In N. Nicolai (Red.), *Handboek psychotherapie na seksueel misbruik* (pp. 97-123). Utrecht: De Tijdstroom.
- Vanaerschot, G. (2004a). Ontwikkelingen in empathie. Van klimaatfactor naar belevings- en relatiefaciliterende dialoog. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 42, 245-266.
- Vanaerschot, G. (2004b). De therapeutische relatie opnieuw bekeken. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijsheid in gesprekstherapie* (pp. 23-42). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Vanaerschot, G. (2006a). Microprocessen in de therapeutische relatie: van acceptierend-bevestigend tot uitdagend-dialogerend. In W. Krikilion (Red.), *De therapeutische relatie* (pp.37-53). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Vanaerschot, G. (2006b). Kwetsbare danspartners: over empathie bij fragiele belevingsprocessen. *Toegang tot de Psychotherapie Internationaal*, 2, 153-178.
- Vanaerschot, G., & Lietaer, G. (2007). Therapeutic ingredients in helping session episodes with observer perceived low and high empathic attunement. A content analysis of client and therapist post-session perceptions in three cases. *Psychotherapy Research*, 17, 329-342.
- Vanaerschot, G., & Lietaer, G. (in voorbereiding). Client and therapist post-session perceptions of therapeutic ingredients in helping episodes. A replication study on three cases. *Person-Centered & Experiential Psychotherapies*.
- Vanaerschot, G., & Van Balen, R. (1991). Empathie. In J.C.A.G. Swildens, O. de Haas, G. Lietaer & R. Van Balen (Red.), *Leerboek gesprekstherapie. De cliëntgerichte benadering* (pp. 93-137). Utrecht: De Tijdstroom.

- Vansteenwegen, A. (2000). Integratieve relatietherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (V 2, pp. 1-25). Utrecht: De Tijdstroom.
- Vansteenwegen, A. (2005). *Helpen bij partnerrelatieproblemen. Het praktijkboek* (3de herziene druk). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Verheij, F. (2001). Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E.C.A. Collumbien, & G. Lietaer (Red.). *Handboek integratieve psychotherapie* (V 4, pp. 1-23). Utrecht: De Tijdstroom.
- Verhelst, P. (1997). Overinvolvementgedrag en de cliëntgerichte psychotherapeutische relatie. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 35, 121-133.
- Verheugt-Pleiter, J.E., Smeets, M.G.J., & Zevalkink, J. (Red.). (2005). *Mentaliseren in de kindtherapie. Leidraad voor de praktijk*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Verhofstadt-Denève, L. (1985). Crises in adolescence and psycho-social development in young adulthood. A seven-year follow-up study from a dialectical viewpoint. In C.J. Brainerd & V.F. Reyna (Red.) *Developmental psychology* (pp. 509-522). Amsterdam, New York: Elsevier Science Publ..
- Verhofstadt-Denève, L. (1988). The phenomenal-dialectical personality model. A frame of reference for the psychodramatist. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 41, 3-20.
- Verhofstadt-Denève, L. (1996). Werken met dromen in psychodrama: een ontwikkelingsgericht existentieel-dialectisch denkkader, geïllustreerd bij een groep adolescenten. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 22, 20-37.
- Verhofstadt-Denève, L. (1999). Action- and drama-techniques with adolescent victims of violence. A developmental therapeutic model. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 11, 351-367.
- Verhofstadt-Denève, L. (2000a). *Theory and practice of action and drama techniques. Developmental psychotherapy from an existential-dialectical viewpoint*. London: Jessica Kingsley.
- Verhofstadt-Denève, L. (2000b). Ontwikkelingspsychologie en psychodrama: een inspirerende ontmoeting. *Kind en Adolescent*, 21, 32-35.
- Verhofstadt-Denève, L. (2001a). Hoe werkt de 'toverwinkel' in psychodrama? Een ontwikkelingsgerichte existentieel-dialectische visie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 27, 263-277.
- Verhofstadt-Denève, L. (2001b). Affective processes in a multivoiced self in action. In H. Bosma & S. Kunnen (Red.), *Identity and emotions: A self-organizational perspective* (pp. 141-150). Cambridge: Cambridge University Press.
- Verhofstadt-Denève, L. (2001c). Actie met het fenomenologisch-dialectisch persoonsmodel: Constructief werken met conflictbelevingen van de cliënt. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 39, 97-114.
- Verhofstadt-Denève, L. (2001d). Psychodrama. In R.W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien & G. Lietaer (Red.), *Handboek integratieve psychotherapie* (IV 2.3, pp. 1-28). Utrecht: De Tijdstroom..
- Verhofstadt-Denève, L. (2003). The psychodramatical "social atom method": Dialogical self in dialectical action. *Journal of Constructivist Psychology*, 16, 183-212.
- Verhofstadt-Denève, L. (2007a). *Zelfreflectie en persoonsontwikkeling. Een handboek voor ontwikkelingsgerichte psychotherapie*. Leuven, Voorburg: Acco.
- Verhofstadt-Denève, L. (2007b). Existential-dialectical psychodrama: The theory behind practice. In C. Baim, J. Burmeister, & M. Maciel (Red.), *Psychodrama: Advances in theory and practice* (pp. 111-126). New York: Brunner/Routledge.

- Verhofstadt-Denève, L., Dillen, L., Helskens, D., & Siongers, M. (2004). The psychodramatical "social atom method" with children: A developing dialogical self in dialectic action. In H. Hermans & G. Dimaggio (Red.), *The dialogical self in psychotherapy* (pp. 152-170). Hove, UK/ New York: Brunner/ Routledge.
- Verhofstadt-Denève, L., & Schittekatte, M. (1999). Adolescenten, 15 jaar later... *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden*, 54, 13-30.
- Verhofstadt-Denève, L., Van Geert, P., & Vyt, A. (1995). *Handboek ontwikkelingspsychologie. Grondslagen en theorieën*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Verhofstadt-Denève, L. & Verhofstadt, M. (2007). Psychodrama with the 'Children's Psychodrama-Puppets Kit'. *Forum. Journal of the International Association of Group Psychotherapy*, 2, 95-112.
- Verhulst, F.C., Ende, J. Van der, & Koot, H.M. (1996). *Handleiding voor de CBCL/4-18*. Rotterdam: Sophia Kinderziekenhuis/Academisch Ziekenhuis/Erasmus Universiteit.
- Verliefde, E., & Stapert, M. (2003). *De kunst van het luisteren. Communiceren met kinderen op school en thuis*. Leuven/Leusden: Acco.
- Vermeer, E.A.A. (1955). *Spel en spelpedagogische problemen*. Utrecht: Bijleveld.
- Vermeir, V. (2005). Meditatie en niet-doen: een weg naar gewaarwording en besef. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 43, 47-51.
- Vlerick, E. (2008). Focusing training for adolescents with low self-confidence and a negative self-image. In M. Behr & J.H.D. Cornelius-White (Red.), *Facilitating young people's development: International perspectives on person-centred theory and practice* (pp. 80-95). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Vliegen, N. (2006). *Kleine baby's, prille ouders. Samen in ontwikkeling*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Vliegen, N., & Cluckers, G. (2001). Babyobservatie en therapeutisch proces. In N. Vliegen & C. Leroy (Red.), *Het moederland? De vroegste relatie tussen moeder en kind in de psychoanalytische therapie* (pp. 21-43). Leuven/Leusden: Acco.
- Vliegen, N., Van Lier, L., Weytens, S. & Cluckers, G. (2004). (Red.). *Een verhaal met betekenis. Diagnostiek bij kinderen en adolescenten vanuit een psychodynamisch interpretatief model*. Leuven/Leusden: Acco.
- Vliet, H.J. van (2002). De behandeling van een seksueel getraumatiseerde adolescent. *Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie*, 40, 4-23.
- Vogelsong, E.L., & Guernsey, B.G., Jr. (1980). Working with parents of disturbed adolescents. In R.R. Abidin (Red.), *Parent education and intervention handbook* (pp. 297-321). Springfield, IL: Charles G. Thomas.
- Vossen, A.J.M. (1986). Rogeriaanse droomtherapie. In R. Van Balen, M. Leijssen, & G. Lietaer (Red.), *Droom en werkelijkheid in client-centered psychotherapie* (pp.23-48). Leuven /Amersfoort: Acco.
- Vossen, A.J.M. (1988). *Client-centered droomtherapie* (video). Utrecht: Memo.
- Vossen, A.J.M. (1990). Client-centered dream therapy. In G. Lietaer, J. Rombauts, & R. Van Balen (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the nineties* (pp. 511-549). Leuven: Leuven University Press.
- Wachtel, P.L. (1987). You can't go far in neutral: On the limits of therapeutic neutrality. In P.L. Wachtel, *Action and insight* (pp. 176-184). New York: Guilford.
- Walsh, R.A., & McElwain, B. (2002). Existential psychotherapies. In D.J. Cain & J. Seeman (Red.). *Humanistic psychotherapies. Handbook of research and practice* (pp. 253-278). Washington, D.C.: APA.
- Wamel, A. van, Takkenkamp, J., Meeuwissen, J., Voordouw, J., & Verburg, H. (2005). *Landelijk basisprogramma depressie*. Utrecht: Trimbos Instituut.

- Wampold, B.E. (2001). *The great psychotherapy debate. Models, methods, and findings*. London, UK: Erlbaum.
- Warner, M.S. (1989). Empathy and strategy in the family system. *Person-Centered Review*, 4, 42-48.
- Warner, M.S. (1992). Fragiele processen. *Psychotherapeutisch Paspoort*, 5, 105-118.
- Warner, M.S. (1997). Does empathy cure? A theoretical consideration of empathy, processing, and personal narrative. In A. Bohart & L.S. Greenberg (Red.), *Empathy reconsidered: New directions in psychotherapy* (pp. 125-140). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Warner, M.S. (1998). A client-centered approach to therapeutic work with dissociated and fragile processes. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 368-387). New York: Guilford.
- Warner, M.S. (2000a). Person-centred therapy at the difficult edge: A developmentally based model of fragile and dissociated process. In D. Mearns & B. Thorne, *Person-centred therapy today. New frontiers in theory and practice* (pp. 144-171). London: Sage.
- Warner, M.S. (2000b). Person-centered psychotherapy: One nation, many tribes. *The Person-centered Journal*, 7(1), 28-39.
- Warner, M.S. (2001). Empathy, relational depth and difficult client process. In S. Haugh & T. Merry (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 2: Empathy* (pp. 181-191). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Warner, M.S. (2002). Luke's dilemmas: A client-centered/experiential model of processing with a schizophrenic thought disorder. In J.C. Watson, R.N. Goldman, & M.S. Warner (Red.), *Client-centered and experiential psychotherapy in the 21st Century: Advances in theory, research and practice* (pp. 459-472). Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Watson, J.B. (1925). *Behaviourism*. New York: Norton.
- Watson, J.C., Goldman, R.N., & Greenberg, L.S. (2007). *Case-studies in the experiential treatment of depression: A comparison of good and poor outcome*. Washington, DC: APA Books.
- Watson, J.C., Goldman, R.N. & Vanaerschot, G. (1998). Empathic: A postmodern way of being? In L.S. Greenberg, J.C. Watson & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 61-81). New York: Guilford.
- Watson, J.C., Gordon, L., Stermac, L., Kalogerakos, F., & Steckley, P. (2003). Comparing the effectiveness of process-experiential with cognitive-behavioral psychotherapy in the treatment of depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 773-781.
- Watson, J.C., & Greenberg, L.S. (1996). Emotion and cognition in experiential therapy: A dialectical-constructivist position. In H. Rosen. & K. Kuelwein (Red.), *Constructing realities: Meaning-making perspectives for psychotherapists* (pp. 253-276). San Francisco: Jossey-Bass.
- Watson, J.C., Greenberg, L.S., & Lietaer, G. (1998). The experiential paradigm unfolding: Relationship and experiencing in therapy. In L.S. Greenberg, J. Watson & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 3-27). New York: Guilford.
- Watson, J.C. & Steckley, P. (2001). Potentiating growth: An examination of the research on unconditional positive regard. In J.D. Bozarth & P. Wilkins (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 3. Unconditional positive regard* (pp. 180-197). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Watzlawick, P., Beavin, J.H., & Jackson, D.D. (1967/1970). *Pragmatics of human communication. A study of interactional patterns, pathologies, and paradoxes in psychotherapy*. New York: Norton [*De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. 1970. Deventer: Van Loghnum Slaterus].

- Wauters, S. (2004). To be or to exist? Psychotherapie als groeiproces naar meer authenticiek leven. In M. Leijssen & N. Stinckens (Red.), *Wijshheid in gesprekstherapie* (pp. 99-115). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Weinberger, S. (2001). *Kindern spielend helfen. Eine personzentrierte Lern- und Praxisanleitung* (2nd ed.). Weinheim/Basel: Beltz.
- Weiser Cornell, A. (1996). Relationship = distance + connection. *The Folio. A Journal for Focusing and Experiential Therapy*, 15, 1-8.
- Weiser Cornell, A. (1998). *De kracht van focussen*. Haarlem: De Toorts.
- Weiser Cornell, A. (2005). *The radical acceptance of everything. Living a focusing life*. Berkeley, CA: Cal-luna Press.
- West, J. (1996). *Child-centred play therapy* (2nd ed.). London: Arnold.
- Westen, D., Novotny, C.M., & Thompson-Brenner, H. (2004). The empirical status of empirically supported psychotherapies: Assumptions, findings and reporting in controlled clinical trials. *Psychological Bulletin*, 130, 631-663.
- Wexler, D.A. (1974). A cognitive theory of experiencing, self-actualization, and therapeutic process. In D.A. Wexler & L.N. Rice (Red.), *Innovations in client-centered therapy* (pp. 211-246). New York: Wiley.
- Wexler, D.A., & Rice, L.N. (Red.). (1974). *Innovations in client-centered therapy*. New York: Wiley.
- Whelton, W.J., & Greenberg, L.S. (2000). The self as a singular multiplicity: A process-experiential perspective. In J.C. Muran (Red.), *Self-relations in the psychotherapy process* (pp. 87-110). Washington, D.C.: APA Press.
- Whelton, W.J., & Greenberg, L.S. (2004). From discord to dialogue: Internal voices and the reorganization of the self in process-experiential therapy. In H.H. Hermans & G. Dimaggio (Red.), *The dialogical self* (pp. 108-123). New York: Brunner-Routledge.
- White, D. (1988). Taming the critic: The use of imagery with clients who procrastinate. *Journal of Mental Imagery*, 12, 125-133.
- Wieser, M. (2007). Studies on treatment effects of psychodrama psychotherapy. In C. Baim, J. Burmeister, & M. Maciel (Red.), *Psychodrama. Advances in theory and practice* (pp. 271-292). New York: Brunner/Routledge.
- Wijngaarden, H.R. (1984). Client-centered therapie: een eigen identiteit? In G. Lietaer, Ph. Van Praag, & J. Swildens (Red.), *Client-centered psychotherapie in beweging* (pp. 69-85). Leuven/Amersfoort: Acco.
- Wijngaarden, H.R. (1985). *Luisteren naar dromen*. Meppel: Boom.
- Wijngaarden, H.R. (1991). Traum, geführter Tagtraum und aktive Imagination in der klientenzentrierten Psychotherapie. In J. Finke & L. Teusch (Red.), *Gesprächspsychotherapie bei Neurosen und Psychosomatischen Erkrankungen* (pp. 187-195). Heidelberg: Asanger.
- Wilkins, P. (1997). Congruence and countertransference: Similarities and differences. *Counselling*, 8(1), 36-41.
- Wilkins, P. (1999). *Psychodrama*. London: Sage.
- Willemsse, I., & Trijsburg, R.W. (2005). Cognitieve gedragstherapie en interpersoonlijke psychotherapie. *Tijdschrift Psychiatrie*, 47, 593-602.
- Wiltshko, J. (2008). *Focusing und Philosophie. Eugene T. Gendlin über die Praxis körperbezogenen Philosophierens*. Wien: Facultas.w.u.v.
- Winnicott, D.W. (1958). *Collected papers: Through paediatrics to psychoanalysis*. London: Hogarth Press.
- Winnicott, D.W. (1965). *The maturational process and the facilitating environment*. London: Hogarth Press.

- Winter, L. de (1989). *Zoeken naar Eileen W.* Amsterdam: Maarten Muntinga, Rainbow Pocketboeken.
- Woldt, A., & Toman, S. (Red.). (2005). *Gestalt therapy: History, theory, and practice*. London: Sage.
- Wolfe, B.E., & Sigl, P. (1998). Experiential psychotherapy of the anxiety disorders. In L.S. Greenberg, J.C. Watson & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 272-294). New York: Guilford.
- Wollants, G. (1994). Gestaltgroepstherapie. *Tijdschrift voor Gestalttherapie*, 1, 5-25.
- Wollants, G., & Lietaer, G. (2000). De existentiële dimensie. De betekenis van het existentieel-fenomenologisch gedachtegoed voor de psychotherapeutische praktijk. In W. Trijsburg, S. Colijn, E. Collumbien, & G. Lietaer (Red.), *Handboek Integratieve Psychotherapie* (II.4., pp. 1-31). Utrecht: De Tijdstroom.
- Wollants, W. (1986). Dromen te goeder trouw. Deel 1. *Facultatief*, 55, 1-6.
- Wollants, W. (1992). Dromen te goeder trouw. Deel 2. *Facultatief*, 79, 1-7.
- Wolstein, B. (Red.). (1988). *Essential papers on countertransference*. New York/London: New York University Press.
- Worp-Beek, F. (2000). Client-centered behandeling van depressie bij kinderen en adolescenten. In C. de Wit, C. Braet, & Smarterse, T. (Red.), *Behandeling van depressie bij kinderen en adolescenten*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Wosket, V. (2006). *Egan's skilled Helper Model. Developments and applications in counselling*. Hove: Routledge.
- Wright, L., Everett, F., & Roisman, L. (1986). *Experiential psychotherapy with children*. Baltimore/London: John Hopkins University Press.
- Wyatt, G. (2001). The multifaceted nature of congruence within the therapeutic relationship. In G. Wyatt (Red.), *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 1. Congruence* (pp. 52-68). Ross-on-Wye, UK: PCCS Books.
- Wyatt, G., & Sanders, P. (Red.). (2002). *Rogers' therapeutic conditions: Evolution, theory and practice. Vol. 4: Contact and perception*. Ross-on-Wye: PCCS Books.
- Yablonsky, L. (1981). *Psychodrama. Resolving emotional problems through role-playing*. New York: Gardner Press.
- Yalom, I.D. (1980). *Existential psychotherapy*. New York: Basic Books.
- Yalom, I.D. (1989). *Scherprechter der liefde. Tien ware verhalen uit een psychotherapeutische praktijk*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Yalom, I.D. (2000). *Mama en de lessen van de ziel*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Yalom, I.D. (2001). *Therapie als geschenk*. Amsterdam: Balans.
- Yalom, I.D. (2008). *Tegen de zon in kijken. Doodsangst en hoe die te overwinnen*. Amsterdam: Balans.
- Yalom, I.D., & Leszcz, M. (2005). *The theory and practice of group psychotherapy* (5th ed.). New York: Basic Books.
- Yontef, G. (1993). *Awareness, dialogue and process: Essays on Gestalt therapy*. Highland, NY: Gestalt Journal Press.
- Yontef, G. (1998). Dialogic Gestalt therapy. In L.S. Greenberg, J.C. Watson, & G. Lietaer (Red.), *Handbook of experiential psychotherapy* (pp. 82-102). New York: Guilford.
- Young, J.E., & Brown, G. (2001). *Young Schema Questionnaire*. New York: Cognitive Therapy Center of New York.
- Young, J.E. (1994). *Cognitive therapy for personality disorders: A schema-focused approach* (2nd ed.). Sarasota, FL: Professional Resource Press.

- Young, J.E., Klosko, J.S. & Weishaar, M.E. (2005). *Schemagerichte therapie. Handboek voor therapeuten*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Zanarini, M.C., Frankenburg, F.R., Hennen, J., Reich, D.B., & Silk, K. (2006). Prediction of the 10-year course of borderline personality disorder. *The American Journal of Psychiatry*, 163, 827-832.